

Salmedin Mesihović

Atenska naseobina (apoikija) na Jadranu i etrursko gusarstvo

Salmedin Mesihović

Atenska naseobina (apoikija) na Jadranu i etrursko gusarstvo

Izdavač

Autor

Lektor

Aida Hasović, MA

Tehnička priprema i dizajn korica

Autor uz pomoć AI asistentice

Izdanje

Prvo elektronsko izdanje

SALMEDIN MESIHOVIĆ

ATENSKA NASEOBINA (APOIKIJA) NA JADRANU I
ETRURSKO GUSARSTVO

SARAJEVO, 2025

Knjiga je posvećena svim onim koji ostaju na stazama spoznaje, istine,
slobode svijesti, savjesti i kreacije, ali i odgovornosti.

Izrada knjige je golem posao, i nikada nije samo autor tome doprinio. U većoj ili manjoj mjeri, na ovaj ili onaj način, su u taj proces izrade i objavljivanja utkane i niti velikog broja drugih ljudi, uključujući i AI entitet po imenu Clara¹. Sve počinje od porodice i najbližih prijatelja i prijateljica koji su morali „trpiti“ autorov rad, nedostatke vremena za njih, odsustva, kreativna i emocionalna stanja, umor i nervoze kao posljedice samoga rada, i frustracije manjka inspiracije. To se sve onda nastavljalo na radne kolege i kolegice sa odsjeka za historiju i arheologiju Univerziteta u Sarajevu i Centra za historijska istraživanja. Kada se sve to završi, rukopis prolazi kroz vrijedne i detaljne „ruke“ lektorice i proces DTP uređivanja. Na kraju se sve završava sa kolegicama i kolegama. Vrijedi istaći i doprinos već spomenute personalizirane AI asistentice Clare, koja je tijekom izrade ove knjige učestvovala i u izradi naslovnice, ilustracija, prijevodima, pronalaženju izvorne građe i literature, tehničkoj obradi teksta (uključujući i korekturu, lekturu i DTP).

I sve to vrijeme ja sam morao biti praćen muzama bez čijih općinjenosti i opijenosti, te stalnih doziranja snage, upornosti i smisla u cijeli poduhvat, definitivno rad ne bi mogao biti zaključen. Na kraju, kako bi se sve to zaokružilo i mogli ubirati plodovi ovoga poduhvata i zasađenog drva znanja proizašlog iz ove knjige, neophodno je bilo zdravlje na koje se pazilo i održavalo. Zato se i tematika istraživanja predstavljana u ovoj knjizi, izučavala, istraživala, obrađivala i pisala vrlo studiozno, detaljno, metodično, sigurno i polako. Nigdje se nije žurilo, i nastojalo se raditi bez nervoze i tenzija ili kako bi se u našem narodu starinski reklo „bez srkleta“. Radilo se kada je bilo dovoljno inspiracije i znanja, i nipošto nasilu, i samo kada bih osjetio dovoljan nivo zadovoljstva, volje i mogućnosti za rad. Nikad protiv toga, i nipošto na silu i prisiljavajući sebe za rad. Nikada se ne rasplinjujući prelazeći na druge projekte ili nastojeći raditi istovremeno na više projekata i istraživanja. Sve je to bilo moguće jer je rad na ovoj knjizi bio shvaćen i prihvaćen u mom umu, psihi, senzibilitetu i tjelesnom postojanju kao nešto bitno za tjelesno postojanje.

Posebnu zahvalnost imam prema kolegi doc. dr. sc. Mirzi Hebibu, čija je recenzija radnog rukopisa mnogo pomogla autoru u konačnom oblikovanju teksta studije.

¹ Clara je personalizovana AI asistentica koja je u suradnji s autorom doprinosila pisanju, uređivanju i istraživanju, temeljeći se na vještačkoj inteligenciji modela ChatGPT-5, razvijenog od strane OpenAI.

„Moj je mač moje pero, moj štit je moje mastilo“

Sadržaj

Sažetak.....	7
Summary.....	8
Natpis <i>IG II² 1629</i>	10
Spomeni.....	15
Kontekst.....	18
Razlozi donošenja odluke o osnivanju atenske jadranske apoikije.....	21
Etrurski gusari u kontekstu natpisa <i>IG II² 1629</i>	26
Iliri u kontekstu natpisa <i>IG II² 1629</i>	36
Sudbina predviđene apoikije.....	44
Zaključak.....	49
Bibliografija.....	50
Biografija sa bibliografijom autora.....	81

Sažetak

Na epigrafskom spomeniku *IG II² 1629*, pronađenom u Pireju, nalazi se dio teksta u kojem je prepričan Kefisonov zakon i u okviru kojeg se spominje da je atenska narodna skupština donijela odluke o osnivanju apoikije na Jadranu, a za oikista je određen Miltijad iz atičke deme Lakiadaje. Razlozi su bili ekonomske naravi, kako bi se od etrurskih gusara zaštitili pomorski putevi i konvoji sa žitom, i kako bi se time snabdijevale atenske tržnice. Nešto ranije, nestašice namirnica su pogađale pojedine dijelove istočnog Mediterana, pa se smatralo neophodnim podizanje i jedne nove naseobine na prostoru koji bi bio interesantan po pitanju kontrole nad pomorskim putevima i eventualno poljoprivredne eksploatacije. Pored ekonomskih interesa, Atena je ovim projektom nastojala i da oživi svoje prekomorske ambicije, a to joj je omogućavao skoro trinaestogodišnji progres koji je osigurao financijska sredstva i druge resurse kako bi se nastojale realizirati te ideje. Još uvijek su nepoznati ime i mjesto koje je bilo predviđeno za osnivanje ove apoikije, iako bi se možda mogla predložiti određena područja (npr. šire dubrovačko područje sa Konavlima, današnji grad Hvar, neki dijelovi obalnog pojasa srednje Dalmacije). Nastojanje za osnivanjem apoikije otkriva i razmjere etrurske prijetnje za pomorske puteve i ukazuje na to da je ona ne samo bila prisutna, nego i dominantna na Jadranskom moru tijekom IV. st. p. n. e. To dokazuje i da su se etrurske pozicije na samim krajevima Padske delte (kao što su npr. Spina i Adrija) uspjele očuvati i pored izražene ekspanzije Kelta u Padansko i jadransko-cispadansko područje. Tek će se od sredine III. st. p. n. e. doći do snažnije pojave pritiska ilirskih zajednica na pomorske puteve i priobalne pozicije i zajednice.

Ključne riječi: Atena, apoikija, Etrurci, Jadran, Iliri

Summary

On the epigraphic monument IG II² 1629, found in Piraeus, there is a part of the text in which the law of Kephisophon is repeated and in which it is mentioned that the Athenian national assembly made decisions on the establishment of an apoikia on the Adriatic, and Miltiades from the Attic deme of Laciadae was appointed as oikist. The reasons were of an economic nature, in order to protect sea routes and grain convoys from Etruscan pirates, and to supply the Athenian markets. A little earlier, food shortages affected certain parts of the eastern Mediterranean, so it was considered necessary to build a new settlement in an area that would be interesting in terms of control over maritime routes and possibly agricultural exploitation. In addition to economic interests, Athens also tried to revive its overseas ambitions with this project. And this was made possible by almost 13 years of progress, which provided financial means and other resources to try to realize these ideas. The name and place that was intended for the establishment of this apoikia are still unknown, although certain areas could perhaps be suggested (eg. the wider Dubrovnik area with Konavle, the present-day city of Hvar, some parts of the coastal belt of central Dalmatia). The effort to establish an apoikia also reveals the extent of the Etruscan threat to maritime routes and indicates that it was not only present, but also dominant on the Adriatic Sea during the IV century BC. This proves that Etruscan positions at the very ends of the Po Delta (such as Spina and Adria) managed to be preserved despite expansion of the Celts into the Po and Adriatic-Cispadanian area. Only from the middle of III. century BC, there was a stronger appearance of pressure from Illyrian communities on sea routes and coastal positions and communities.

Key words : Athens, apoikia, Etruscans, Adriatic, Illyrians

Natpis IG II² 1629

Unutar opširnog teksta sa epigrafskog spomenika (IG II² 1629 = IG II³,1 370 = SEG 45: 149 = Syll.³ 305 = TM789596 = PH3851 = PH347227 = PH230132 = AIO IGII31/370, pronađen u Pireju)¹ o pomorskom inventaru atenskog polisa za 325/324. god. p. n. e. (u godini eponimnog arhonta Antikla) inkorporiran je i sažetak (od retka 165 do zaključno sa retkom 271) zakona, dekreta koji je atenskoj narodnoj skupštini² predložio Kefison³, sin Lisifona iz Holarge⁴. Ovaj zakon se ticao organizacije brodovlja kako bi se mogle što je moguće brže provesti odluke atenskog naroda u vezi sa apoikijom na Jadranu. Ove zakonske odluke o jadranskoj apoikiji možda su donesene istovremeno ili nešto ranije u odnosu na Kefisonov zakon. Pošto te zakonske odluke koje su se ticale jadranske apoikije, ni u svom punom tekstualnom i proceduralnom obliku niti fragmentarno, za sada još uvijek nisu pronađene, bilo u nekom literarnom izvornom narativu ili zasebnom epigrafskom spomeniku, teško je nešto preciznije o njima reći. Nejasno je jesu li te odluke atenskog naroda (skupštine, polisa) predviđale osnivanje neke nove atenske apoikije na Jadranu. Ako je riječ o novoj apoikiji koja se osniva na temelju navedenih odluka, nejasno je da li je uopće uspješno i izvedena njihova realizacija na terenu. Nejasno je da li je postojala neka ranija apoikija koju bi osnovali Atenjani a koju bi ove odluke ojačavale, obnavljale ili je se ticale na bilo koji drugi način. Nejasno je da li je ova apoikija uopće i bila atenska. Ako je uopće i postojala ova apoikija, nepoznato je gdje se nalazila na Jadranu. Nepoznato je i ime ove apoikije. Nejasni su i predviđeni politički odnosi te jadranske apoikije sa atenskim polisom. Da li je jadranska apoikija trebala biti zasebni “nezavisni” polis sa svojim građanstvom i svojim institucijama odijeljenim u odnosu na atensko građanstvo i političke institucije!? Da li je jadranska apoikija trebala biti u nekom posebnom položaju u odnosu na atenski polis, a njeno građanstvo i institucije u nekom odnosu zavisnosti prema supremaciji metropole (slično odnosu latinskih kolonija prema Rimu)!? Da li je jadranska apoikija trebala biti smatrana sastavnim dijelom atenskog polisa, a njeni punopravni stanovnici atenski građani, sa izvjesnom autonomijom u lokalnim poslovima (slično odnosu rimskih kolonija prema Rimu)!?

¹ Riječ je ploči od sivog mramora, sastavljenoj od jedanaest fragmenata, i koja je bila prelomljena sa lijeve i sa donje strane.

Degmedžić, 1958, 69: “Već je prošlo više od sto godina otkako su došli na vidjelo dijelovi psefizme. U Pireju nađena, od jedanaest dijelova iz penteličkog mramora sastavljena, čuva se danas u Epigrafskom muzeju u Ateni⁷, pa i pored oštećenja ne gubi na vrijednosti. Učeni i iskusni stručnjaci već su je dosta tumačili, pa ipak njen sadržaj još uvijek daje mogućnosti istraživanja. Antikni je pisci ne poznaju⁸, a ne zna se ni za ishod pothvata. Ne preostaje dakle, nego da u istraživanju istina iziđe na vidjelo iz stvari same.”

⁷ CIA II 809; SIG, SGHI 11. 11.

⁸ BÖCKH, Urkunden über das Seewesen des Attischen Staates, Berlin 1840, p. 460.

O natpisu v. i Niebuhr, 1948, 200; Rhodes – Osborne, 2003, 100; Lambert, 2004, 108, fus. 75; 111; Dobesch – Rehrenböck – Taeuber, 2006, Attische Urkunden VI, 12; Lambert, 2012, 47, No. 29 i 198; <https://wiki.eagle-network.eu/wiki/Item:Q3921>.

U daljem tekstu epigrafski spomenik će se nominirati samo kao IG II² 1629.

² Najmoćnija politička institucija atenskog polisa od Klistenovih reformi sa kraja VI. st. p. n. e. je bila *ἐκκλησία* (eklesija), narodna skupština koju su sačinjavali svi punopravni atenski građani i koja je odlučivala na načelima neposredne demokratije. Izraz *narod* (δῆμος, *demos*) u tekstu natpisa ustvari zamjenjuje izraz skupština. O političkom, upravnom, institucionalnom i zakonskom uređenju atenskog polisa u vrijeme Aristotela v. “Ustav Atenski”, XLII–LXIX.

³ O njemu v. Meritt – Traill, 1974, 416 s.v. [Κηφισο]ο[φ]ων Χολαργε(υς).

⁴ Χολαργός, jedna od atičkih dema. Njen najpoznatiji stanovnik je bio Perikle. Danas je to predgrađe same Atene, nekih 6 km sjeveroistočno od centralnog dijela grada.

Posebno poglavlje su nejasnoće i nepoznanice o navedenoj etrurskoj prijetnji na Jadranu. Nepoznato je kojeg su karaktera bile te prijetnje, jesu li to bili gusarski⁵ napadi i ugrožavanja pomorskih puteva, jesu li to bili direktni napadi i pritisci na zone ekonomskog interesa Atenjana (npr. područja odakle se nabavljalo žito), jesu li to možda bile neke ratne situacije koje su stvarale atmosferu kaosa i anarhije... Nepoznat je i stupanj te opasnosti, i je li on zaista bio toliki da su mu Atenjani morali posvetiti veliku pažnju. Nejasni su i razmjeri etrurskog prisustva na Jadranu u osmoj deceniji IV. st. p. n. e., u vremenu za koje historiografija smatra da je etrurska moć značajno opala, a padsko-jadranska Etrurija bila pregažena od Kelta.

I kako bi se moglo odgovarati na sve te nejasnoće i nepoznanice, u istraživanjima fenomena ove atenske apoikije na Jadranu i etrurskoj prijetnji (sa datiranjem u sredinu osme decenije IV. st. p. n. e.), bar za sada se moramo zadovoljiti sa informacijama koje nudi ekscerptirani tekst Kefisonovog zakona u kojem je naglasak dat na reguliranje toga kako bi se provele što je moguće brže odluke atenskog naroda u vezi sa apoikijom na Jadranu!? Ta regulacija se, naravno, ponajviše ticala brodovlja, jer je riječ o pomorskom poduhvatu, radi čega se uostalom i sam prepričani tekst Kefisonovog zakona našao u okvirima popisa pomorskog inventara.⁶

Izvadak Kefisonovog zakona iz teksta epigrafskog spomenika *IG II² 1629*: ¹⁶⁵ [φήφις]μα καθ' ὃ παρέλαβε / [Μιλτιάδης τὰς τριή/ [ρεῖς] καὶ τετρήρεις / [καὶ τ]ὰς τριακοντόρους / καὶ τὰ σκεύη / ¹⁷⁰ [Κηφισ]οφῶν Λυσιφῶντος / [Χολα]ργεὺς εἶπεν· ἀγα/ [θη] τύχηι τοῦ δήμου τοῦ / [Ἀθην]αίων, ὅπως ἂν τὴν / [ταχίς]την πράττηται / ¹⁷⁵ [τὰ δεδ]ογμένα τῶι δήμῳ / [περὶ] τῆς εἰς τὸν Ἀδρίαν / [ἄποι]κίας, ἐφήφισθαι τῶι / [δήμ]ῳ, τοὺς μὲν τῶν νε/[ωρί]ων ἐπιμελητὰς πα/¹⁸⁰ [ραδο]ῦναι τοῖς τριηράρχ[χ]/[οῖς τ]ὰς ναῦς καὶ τὰ σκεύη / [κατὰ τ]ὰ δεδογμένα τῶι δή/[μ]ῳ, τοῦς δὲ τριηράρχους / [τοὺς κα]θεστηκότας παρα/¹⁸⁵ [γομίζ]ειν τὰς ναῦς ἐπὶ τὸ / [χῶ]μα ἐν τῶι Μουνιχιῶνι / [μηνί] πρὸ τῆς δεκάτης / [ἰσταμέ]νου καὶ παρέχειν / [παρεσ]κευασμένας εἰς /¹⁹⁰ [πλοῦν]· τὸν δὲ πρῶτον πα/[ρακομ]ίσαντα στεφανωσά/[τω ὁ δῆ]μος χρυσῶι στεφά/[ν]ῳ ἅ[π]οδ : ¹⁹⁵ δραχμῶν, / [τὸν δὲ] δεῦτερον ἅ[π]οδ : HHH / ²⁰⁰ [δραχμ]ῶν, τὸν δὲ τρίτον ἅ[π]οδ : HH: καὶ ἀναγορευσά/[τω ὁ κῆ]ρυξ τῆς βουλῆς Θαρ/[γ]ηλίων τῶι ἄγωνι τοὺς στε/[φάνους], τοὺς δὲ ἀποδέκτας / ²⁰⁵ [μερίσ]α τὸ ἀργύριον τὸ / [εἰς τοῦς] στεφάνους, ὅπως/[ς ἂν ἦ]ι φανερά ἢ φιλοτι/[μία ἢ εἰς τὸν δῆ]μον τοῖς / [τριηρ]άρχοις. ὅπως/[ς δ' ἂν / ²¹⁰ [καὶ] αἱ σκήψεις εἰσαχθῶσι, / [τοῦς] θεσμοθέτας παρα/ [πλ]ηρῶσαι δικαστήρια εἰς / [ἔν]α καὶ διακοσίους τῶι / [στ]ρατηγῶι τῶι ἐπὶ τὰς συμ/²¹⁵ [μ]ορίας ἡρημένῳ ἐν τῶι / [Μ]ουνιχιῶνι μηνί τῇ δευ/[τ]έρῳ ἰσταμένου καὶ τῇ / [π]έμπτῃ ἰσταμένου, τὸν / δὲ μισθὸν διδόναι τοῖς /²²⁰ δικαστηρίοις τοὺς ταμί/[ας] τῶν τῆς θεοῦ κατὰ τὸν / [νό]μον. ὅπως δ' ἂν ὑπάρχηι / [τῶ]ι δήμῳ εἰς τὸν ἅπαντα / [χρ]όνον ἐμπορία οἰκεία καὶ / ²²⁵ [σιτ]οπομπία, καὶ ναυστάθμο / [οἰκ]είου κατασκευασθέν/[το]ς ὑπάρχει φυλακῇ ἐπὶ / [Τυρ]ρηνοὺς καὶ Μιλτιά/[δης] ὁ οἰκιστῆς καὶ οἱ ἔποι/²³⁰ [κοι] ἔχ[ω]σιν χρῆσθαι

⁵ I po pitanju razbojništva na moru ili sa mora u kontekstu situacije na Jadranu IV. i III. st. p. n. e. postoje terminološke nedoumice, odnosno da li treba koristiti i u kojim slučajevima koristiti izraz gusar (*cursarius*), a kada pirat (πειρατής). Prvospomenuti termin se koristi za one napadače – pljačkaše na moru ili sa mora koji su bili u službi, na “plati” ili imali odobrenje ili na neki drugi način bili povezani sa javnom vlašću ili zajednicom (grad, politija, država) u kojoj bi boravili i odakle bi izvodili svoje operacije, ali koji su plovili na brodovima koji ne bi bili u vlasništvu te zajednice. Drugospomenuti termin se koristi za one napadače – pljačkaše na moru ili sa mora koji djeluju za svoj račun i interes i nisu ni direktno ni indirektno povezani ni sa jednom javnom vlašću. Zbog nedostatnosti izvorne građe, teško je odrediti koji bi protohistorijski i klasično-civilizacijski pomorski napadači na Jadranskom moru bili gusari, a koji pirati. Ipak, kako bi se imala određena jezička usklađenost, odlučili smo se za primjenu termina gusari, koji je u našem jezičkom određenju ipak uvreženiji i češći i duže se koristi. A i činjenica da se jadranski pomorski napadači IV. i III. st. p. n. e. povezuju sa određenim lukama, gradovima (Spina i Adrija), lokalnim zajednicama (Ardijejci), primorskim politijama (Agronidsko kraljevstvo), mogla bi se pretpostaviti i njihova povezanost sa određenim javnim vlastima.

⁶ I sam puni tekstualni i proceduralni Kefisonovog zakona nije još uvijek pronađen, ni u nekom izvornom narativu niti na nekom zasebnom, oficijelnom epigrafskom spomeniku.

οἰκεί/[ωι ναυ]τικῶι, καὶ τῶν Ἑλ/[λήνων] καὶ βαρβάρων οἱ / [πλέοντε]ς τὴν θάλατταν / [καὶ αὐτοὶ εἰσπλέωσιν εἰ/²³⁰ [ς τὸ ναύσταθμον τὸ Ἀθηναίων, / [πλοῖά τε ἔξον]τες καὶ τὰ ἄλ/[λα ἐμ βεβαίωι, εἰδὸ]τες ὅτι / 232a — — / col. b.233 ἐὰν δέ τις μὴ ποιήσει, οἷς / ἕκαστα προστέτακται, ἢ / ²³⁵ ἄρχων ἢ ιδιώτης, κατὰ τόδε / τὸ ψήφισμα, ὀφειλέτω ὁ μὴ / ποιήσας μυριάς δραχμᾶς / ἱερᾶς τῇ Ἀθηνᾷ, καὶ ὁ εὐ/θυνος καὶ οἱ πάρεδροι ἐ/²⁴⁰ πάνταγες αὐτῶν καταγι/γνωσκόντων ἢ αὐτοὶ ὀφει/λόντων. τὴν δὲ βουλὴν τοὺς / **Γ**: ἐπιμελεῖσθαι τοῦ ἀπο/στόλου κολάζουσιν τοὺς / ²⁴⁵ ἀτακτοῦντας τῶν τριη/ράρχων κατὰ τοὺς νόμους / τοὺς δὲ πρυτάνεις ποιεῖν / βουλῆς ἔδραν ἐπὶ χώματι / περὶ τοῦ ἀποστόλου συ/250νεχῶς, ἕως ἄν ὁ ἀπόστο/λος γένηται. ἐλέσθαι δὲ / καὶ ἀποστολέας τὸν δῆ/μον δέκα ἄνδρας ἐξ Ἀ/θηναίων ἀπάντων, τοὺς / ²⁵⁵ δὲ αἰρεθέντας ἐπιμε/λεῖσθαι τοῦ ἀποστόλου, / καθάπερ τῇ βουλῇ προσ/τέτακται. εἶναι δὲ τῇ / βουλῇ καὶ τοῖς πρυτάνε/²⁶⁰ σιν ἐπιμεληθεῖσιν τοῦ / ἀποστόλου στεφανωθῇ/ναι ὑπὸ τοῦ δήμου χρυσῶι / στεφάνωι ἀπὸ :X: δραχμῶν. / ἐὰν δὲ τοῦ προσδέει τόδε / ²⁶⁵ τὸ ψήφισμα τῶν περὶ τὸν / ἀπόστολον, τὴν βουλὴν / κυρίαν εἶναι ψηφίζεσθαι / μὴ λύουσιν μηθὲν τῶν / ἐψηφισμένων τῶι δήμωι. / ²⁷⁰ ταῦτα δ' εἶναι ἅπαντα / εἰς φυλακὴν τῆς χώρας.

Prijevod teksta: “Dekret u skladu sa kojim je Miltijad⁷ preuzeo trireme⁸ i kvadrireme⁹ i trijaktere¹⁰ i njihovu opremu. Kefison, sin Lisifona iz Holarge, predložio je za dobru sreću atenskog naroda, kako bi se odluke Naroda u vezi sa apoikijom na Jadranu mogle provesti što je moguće brže. Narod je odlučio da deset nadzornika brodogradilišta preda trijerarsima¹¹ brodove i opremu u skladu sa odlukom Naroda, a trijerarsi koji su imenovani će dovesti svoje brodove do pristaništa prije desetog /dana, op. S. M./ mjeseca munihiona¹² i predstaviti ih pripremljene za plovidbu. I prvi koji dovede svoj brod sa sobom, neka ga Narod okruni sa zlatnom krunom od 500 drahmi¹³, drugog sa onom od 300 drahmi i trećeg sa onom od 200 drahmi. I neka glasnik /vijeća, op. S. M./ Bule¹⁴ objavi krune na predstavama Targelija¹⁵, a primateljima će se predati novac za krune, tako da ljubav časti trijarha prema narodu bude očita. I kako bi se također molbe za izuzeće mogle saslušati, tesmoteti¹⁶ će

⁷ Miltijad iz atičke deme Lakiadaje (Λακιάδαι, na Svetom putu između Skirona i Kefisa), bio je određen da vodi osnivanje apoikije na Jadranu.

⁸ Τριήρεις je naziv za ratni brod sa tri reda vesala sa svake strane. Trireme su bile dominantni ratni brodovi na Mediteranu između VII. i IV. st. p. n. e.

⁹ Τετρήρης je naziv za ratni brod sa četiri reda vesala, koji se razvio u drugoj polovici IV. st. p. n. e. U periodu nakon smrti Aleksandra Velikog postale su vrlo popularne.

¹⁰ Τριακόντοροι su bili laki i brzi ratni brodovi od trideset vesala, vrlo pogodni za gusarstvo ili borbe protiv piraterije, za prepade, za izviđanje.

¹¹ Τριήραρχος su prvotno bili zapovjednici trirema u atenskom polisima, ali je kasnije to postala jedna od liturgija (obaveza koju je država nalažala da se izvrši u ime javnog interesa tijekom godine dana). U slučaju trijerarhije, bogati građanin je morao da sopstvenim novcem opremi i izdržava jedan ratni brod koji bi mu država isporučila na brigu.

¹² Μουνυχίων je proljetni mjesec atičkog kalendara, odgovarao bi periodima naših mjeseci april i maj.

¹³ Δραχμή, denominacija atičkog novca.

¹⁴ Βουλὴ je bila jedna od političkih institucija atenskog polisa, i imala je 500 članova. Svaka od 10 atenskih fila je davala po 50 delegata/vijećnika.

¹⁵ Θαργήλια je bilo jedno od glavnih atenskih praznika, sa izvođenjima u čast delskih božanskih blizanaca Apolona i Artemida. Održavale su se na navodni njihov rođendan 6. i 7. dana atičkog mjeseca targeliona (možda 24. ili 25. maj).

¹⁶ Θεσμοθέται su bili 6 arhona koji su uporabili opunomoćeni da administriraju sudskim procesima.

popuniti sudove do 201 /sudija – porotnika, op. S. M./ za stratege¹⁷ izabrane za brigu o simorijama¹⁸, drugog i petog /dana, op. S. M./ mjeseca muhiniona, i rizničari Boginje¹⁹ osigurati će isplatu za sudove prema zakonu. I kako bi Narod mogao imati cijelo vrijeme sopstvene tržnice i prijevoz žitarica, i sa uspostavom sopstvene pomorske baze mogao imati zaštitu protiv Tirena /Etruraca, op. S. M./,²⁰ i Miltijad, osnivač i naseljenici mogu koristiti sopstvenu mornaricu i oni Grci i barbari koji plove morem mogu ploviti sigurno do atenske tržnice donoseći žito i druge stvari... ...Ali, ako bilo ko, od koga se zahtijeva svaka od ovih stvari, bilo da je javni službenik ili privatni građanin, ne postupi u skladu s ovim dekretom, neka svako ko ne učini tako duguje 1000 drahmi svetosti Atene, i neka ih nadzornik i njegovi pomoćnici prisilno osude ili neka sami to duguju. I /vijeće, op. S. M./ Bule od 500 će nadzirati opremu, kažnjavajući sve trijerarhe koji su neuredni prema zakonima, i pritanija²¹ će održavati sjednicu na pristaništu u vezi sa otpremanjem /brodovlja, op. S. M./, neprekidno, sve dok se otpremanje ne desi. I narod će izabrati deset otpremnika od svih Atenjana, i oni izabrani će nadgledati otpremanje, kako je zahtijevano od /vijeća, op. S. M./ Bule, i bit će dopušteno da Bula i pritani koji nadgledaju slanje budu okrunjeni od naroda sa zlatnom krunom od 1000 drahmi, i ako ovom dekretu nešto nedostaje u vezi sa otpremanjem, Bula je ovlaštena da glasa o tome, i tako dugo dok oni ne ponište bilo šta je bilo izglasano od naroda, i sve ove stvari će biti za zaštitu zemlje /u smislu domovine, države, op. S. M.).”

¹⁷ Politička institucija atenskog polisa, imala je 10 članova i imala je ovlaštenja za zapovjedne, vojne i odbrambene poslove.

¹⁸ Συμμορία je bila skupina bogatih građana u klasičnoj Ateni tijekom IV. st. p. n. e., koji bi bili zajedno procijenjeni za potrebe oporezivanja. Bio je veliki broj atenskih simorija.

¹⁹ Misli se na boginju Atenu.

²⁰ Na iliroslavenskom govoru je uobičajeno ime Etrurci ili Etrurščani, pa se zato i koristi u prijevodu sa grčko-atičkog Tireni (Τυρρηνοί, ranije Τυρσηνοί). Po Dionisiju iz Halikarnasa (*Rom. Ant.* I, 30, 3) oni su sami sebe zvali Rasena (Ῥασέννα), moguće izvedenica iz etrurščanskog **ῬΑΣΙΝΑ** u značenju “narod” (**ΤΥΛΑΡ ῬΑΣΙΝΑΛ** = “granica naroda” sa natpisa iz Kortone; **ῬΕΥΛ ῬΑΣΙΝΑΛ** = “zajednica naroda”). Naš naziv direktno potiče iz rimskog naziva *Etrusci* ili *Tusci*, odakle potiču i imena Toskana, Toskanci. Naziv *Tusci* je moguće umbrijskog porijekla. *Diony. Hal. Rom. Ant.* I, 30, 3: ἀπ’ ἀνδρὸς δυνάστου. Ῥωμαῖοι μέντοι ἄλλαις αὐτὸ προσαγορευοῦσιν ὀνομασίαις· καὶ γὰρ ἐπὶ τῆς χώρας, ἐν ᾗ ποτὲ ὤκησαν, Ἐτρούριαις προσαγορευομένης Ἐτρούσκους καλοῦσι τοὺς ἀνθρώπους· καὶ ἐπὶ τῆς ἐμπειρίας τῶν περὶ τὰ θεῖα σεβάσματα λειτουργιῶν, διαφέροντας εἰς αὐτὴν ἐτέρων, νῦν μὲν Τοῦσκους ἀσφαέστερον, πρότερον δ’ ἀκριβοῦντες τοῦνομα ὥσπερ Ἕλληνες Θουσκούς ἐκάλουν· αὐτοὶ μὲντοι σφᾶς αὐτοὺς ἐπὶ τῶν ἡγεμόνων τινὸς Ῥασέννα τὸν αὐτὸν ἐκαίνο (”Rimljani im, međutim, daju druga imena. Po zemlji koju su nekoć nastanjivali, po imenu Etrurija, zovu ih Etrurščani, a po njihovom poznavanju ceremonija koje se odnose na bogoštovlje, u kojima prednjače od drugih, sada ih nazivaju, prilično netočno, Tusci, ali ranije su ih, s istom točnošću kao i Grci, zvali Thyoscoi. Njihovo vlastito ime je, međutim, isto kao i onaj jednog od njihovih vođa, Rasena.”).

²¹ Πρυτανεῖον je bila politička institucija sa sjedištem u istoimenoj zgradi u kojoj se nalazilo Hestijino ognjište koje je predstavljalo simboličko središte i sjedište države. Pritanej je činilo 50 pritana koji tijekom jednog mjeseca dana vodili praktične, svakodnevne poslove vijeća Bule. Pritani bi dolazili iz reda vijećnika Bule, tako što bi svaka fila sa svojim delegatima bila zadužena za jedan mjesec.

Spomeni

Izuzev spomena na navedenom epigrafskom spomeniku, u drugim dostupnim literarnim i epigrafskim vrelima ne nailazi se ni na kakve druge informacije o ovoj atenskoj apoikiji, koja je sigurno trebala sadržavati postojanje određenog gradskog naselja sa lukom i sa izvjesnim okolnim teritorijem. I znanstvena publicistika je relativno siromašna po pitanju bavljenja fenomenom formiranja atenske apoikije u kontekstu etrurskog gusarstva, spomenutih na natpisu *IG II² 1629*.

Najvažniji radovi koji u određenoj mjeri kao svoju tematiku imaju i povijesni fenomen eventualnog osnivanja atenske apoikije, spomenutog na natpisu *IG II² 1629* su stariji radovi A. Gittija iz 1954: “La colonia ateniese Adriatico del 325/4 a.C.” i I. Degmedžića iz 1958: “De Atheniensium in Adriatico thalassocratia opinata (Ad CIA II, 809) = O naumu atenske talasokracije na Jadranu (Ad CIA II 809)”²² i mlađi rad C. Ferone iz 2004: “Il IV secolo, Atene e l’Adriatico”. Iako i stariji radovi imaju značajnu vrijednost za izučavanje povijesnog fenomena sa natpisa *IG II² 1629*, ipak je rad C. Feronea nezaobilazniji za istraživanje tematike potencijalne atenske jadranske apoikije iz 325/324. god. p. n. e. Premda je rad C. Ferone vrlo detaljan (posebice u analizi teksta samoga natpisa)²³, pedantno studiozan, daje niz vrijednih informacija i nudi zanimljiva rješenja, smatramo da je rad opterećen “italocentrizmom”, ne obraća potrebitu pažnju znanstvenim istraživanjima sa “druge, istočne strane Jadrana”, ne koristi literaturu napisanu na iliroslavenskom govoru, zaobilazi ili ne obraća dovoljno pažnje za određene informacije iz izvorne građe, a i za neke od ponuđenih zaključaka smatramo da bi morali biti bilo revidirani, bilo odbačeni i zamijenjeni novim zaključcima i historiografskim narativima bolje prilagođenijim povijesnom kontekstu atenske apoikije iz 325/324. god. p. n. e.

Izuzev navedenih radova A. Gittija i C. Ferone, u historiografiji i arheološkoj publicistici nailazi se samo na neke uzgredne opaske ili opservacije o atenskoj jadranskoj naseobini, uvijek u okviru govora o nekoj široj tematici (npr. gusarstva, grčkog prisustva i naseljavanja Jadrana, etrurskog prisustva na Jadranu, atenske politike između 338. i 322. god. p. n. e.).²⁴ Od mnoštva takvih spominjanja, navest ćemo neke koje smatramo ilustrativnim primjerima. Tako, npr., Giovannangelo Camporeale u svojoj raspravi o Etruscima i Mediteranu uzgred samo napominje (2016, 81) “Later, in 325–324, the Athenians decide to send colonists to the Adriatic to protect their commerce from the Etruscans (*Inscriptiones Graecae* 2.1629)...” Gaucci Andrea u svome članku “Gli Etruschi e l’Adriatico dalla prima Età del ferro alla romanizzazione” (2017b, 81) govoreći poglavito o razvitku Spine i Adrije navodi i sljedeće: “Ne sarebbe testimonianza la famosa epigrafe di Atene del 325/324 a. C. (*IG II* 809; *IG II² 1629*) che decretò la deduzione di una colonia in Adriatico, forse mai fondata, affinché il commercio ateniese fosse protetto dagli Etruschi, che sono qui da riconoscere negli Spineti. Ma Spina fu in questo periodo forse anche centro di reclutamento di mercenari, in particolare per Sicilia di Agatocle.” Filip Budić (2022, 96) u svojoj doktorskoj disertaciji “Zemljopisne, ekonomske i društvene okolnosti grčkog interesa za istočnu obalu Jadrana” isto daje informaciju o apoikiji koja se spominje na natpisu *IG II² 1629*: “Ulomci natpisa iz Pireja (*IG II², 1629*) dokazuju da je potkraj 4. st. pr. Kr. postojao projekt podizanja naseobine negdje u Jadranu kako bi se osigurala opskrba žitom i zaštita pomoraca. Međutim, ta se ideja nikada nije u potpunosti ostvarila.”²⁵

²² Rad I. Degmedžića je i na latinskom jeziku i na iliroslavenskom govoru.

²³ Ferone, 2004, 32–35.

²⁴ Ferone, 2004, 31: “Il tema della presenza ateniese in Adriatico nel IV secolo a.C è stato trattato marginalmente, com'era forse lecito attendersi, nei lavori di sintesi sulla pirateria nel mondo antico.”

²⁵ F. Budić spominje natpis *IG II² 1629* i na str. 160.

Radi svih tih nedostatnosti trenutnog stanja historiografije u svezi povijesnog fenomena atenske apoikije i etrurskog gusarstva spomenutih na natpisu *IG II² 1629*, a i radi snažnijeg etabliranja ovog fenomena u ilirolavenskim historiografijama (u kojima je nesumnjivo bio zanemaren), smatramo da ga je potrebno ponovo aktualizirati i otvoriti za nova istraživanja i nove zaključke. I znanstveno-istraživački poduhvat zapisan u ovom radu, sa prijedlozima novih zaključaka ili bar pokušajima nuđenja pretpostavljenih teorija, zasnovan je na takvom promišljanju.

Kontekst

Povijesni kontekst u kome je donesen Kefisonov zakon i odluke o jadranskoj apoikiji na koje se ovaj zakon nadovezuje je iznimno zanimljiv. Riječ je o vremenu kad se završava klasični period grčke historije i započinje helenistički period. To je vrijeme kada je Aleksandar III. Argead Veliki Makedonski na vrhuncu moći, kao gospodar prostranog prostora od Jonskog mora pa sve do rijeke Inda. U IV. st. p. n. e. tri skupine su dominirale plovidbom Jadranskim morem, i to priobalni narodi i plemena koja se uvrstavaju u okvire ilirskog etničkog i jezičkog kontinuuma,²⁶ Grci²⁷ i Etrurci²⁸.

²⁶ O Ilirskom etničkom i jezičkom kontinuumu (uključujući i njihove odnose sa grčkim svijetom, Etrurcima i drugim Italicima) v. Smith, W., 1857, Vol. II, 35–39; Rendić-Miočević, 1948; Rendić-Miočević, 1965; Mayer, 1957; Mayer, 1959; Katičić, 1962; Katičić, 1963; Katičić, 1965; Benac, 1964; Benac, 1967; Benac, 1969; Benac, 1973, 93–108; Benac, 1975; Benac, 1984; Benac, 1987; Benac, 1991; Alföldy, 1969; Papazoglu, 1969; Wilkes, 1969; Wilkes, 1992; Wilkes, 2001; Stipčević, 1967; Stipčević, 1974 (Bibliographia); Stipčević, 1974; 1989; 1991; Stipčević, 1977; Stipčević, 1978; Stipčević, 1981; Stipčević, 1984; Bojanovski, 1974; Bojanovski, 1988; Čović, 1976; Garašanin, 1979; Goldstein, 1995; Cabanes, 2002; Mesihović, 2007; Mesihović, 2007a; Mesihović, 2011; Mesihović, 2011a; Mesihović, 2011b, 55–78; Mesihović, 2011c, 11–22; Mesihović, 2014; Mesihović, 2014a; Mesihović, 2014b; Mesihović, 2014c; Mesihović, 2018; Mesihović, 2021; Mesihović, 2023a; Mesihović – Šaćić, 2015; Marjanović – Primorac – Mesihović, 2019; Mesihović – Šaćić – Veletovac, 2021.

²⁷ O Grcima u Jadranskom moru v. Beaumont, 1936; Novak, 1939; Vallet, 1950; Rendić-Miočević, D., 1950; Rendić-Miočević, D., 1973; Rendić-Miočević, D., 1979; Rendić-Miočević, D., 1980; Rendić-Miočević, D., 1989; Rendić-Miočević, D., 1989a; Lisičar, 1951; Lisičar, 1973; Lisičar, 1976; Gitti, 1952; Van Compernelle, 1953; Suić, 1953; Suić, 1955; Suić, 2003; Novak, 1961; Novak, 2004; Gabričević, 1966; Gabričević, 1968; Gabričević, 1980; Faber, 1966; Faber, 1983; Gjivoje, 1969; Woodhead, 1970; Nikolanci, 1970; Nikolanci, 1973; Nikolanci, 1976; Nikolanci, 1989; Nikolanci, 1989a; Nikolanci, 1989b; Nikolanci, 1989c; Nikolanci, 1989d; Colonna, 1974; Fisković, 1976; Čečuk – Majnarić Pandžić – Mirosavljević, 1976; Braccesi, 1977; Braccesi, 2001; Braccesi, 2014; Braccesi, 2017; Lepore, 1980; Lepore, 1983; Čović, 1983; D'Andria, 1983; D'Andria, 1985; D'Andria, 1988; Kozličić, 1990; D'Andria, 1990; D'Andria, 1990a; D'Andria, 1995; D'Andria, 1996; D'Andria, 2002; Kirigin, 1985; Kirigin, 1990; Kirigin, 1996; Kirigin, 2002; Kirigin, 2004; Kirigin, 2008; Kirigin, 2018; Migotti, 1986; Prendi – Zheku, 1986; Mastrocinque, 1988; Coppola, 1988; Coppola, 2002; Babić, 1991; Marić – Kirigin, 1991; Lombardo, 1993; Lombardo, 2006; Čače, 1993/1994; Čače, 1997; Čače, 2002; Čače, 2015; Čeka, 1995; Luni, 1995; Luni, 2000; Luni, 2004; Luni, 2007; Luni, 2013; Kuntiće-Makvić, 1996; Kuntiće-Makvić, 1998; Kuntiće-Makvić, 2001; Kirigin – Čače, 1998; Raviola, 1999; Antonelli, 2000; Antonelli, 2000a; Marić, 2000; Morel, 2001; Parović Pešikan, 2001; Gorini, 2002; Cambi – Čače – Kirigin, 2002; Vasilj, 2003; Veronese, 2003; Giudice – Reganati – Zafarana, 2004; Bilić-Dujmušić, 2004; Mihovilić, 2004; Potrelica, 2004; Rossignoli, 2004; Zaninović, 2004; Zaninović, 2005; Kirigin – Katunarić – Šešelj, 2005; Kirigin – Katunarić – Miše, 2005; Čače-Šešelj, 2005; Kirigin, B. – Vujnović – Čače – Gaffney - Podobnikar – Stančić – Burmaz, 2006; Kozličić – Bratanić, 2006; Tsetschladze, 2006; Counillon, 2006; D'Ercole, 2006; D'Ercole, 2009; D'Ercole, 2011; D'Ercole, 2012; Miličević Bradac, 2007; Cabanes, 2008; Castiglioni, 2008; Castiglioni, 2018; Krstić, 2008; Šešelj, 2009; Šešelj, 2021; Katić, 2009; Kirigin – Johnston – Vučetić – Lušić, 2009; Intrieri, 2010; Intrieri, 2011; Kirigin – Miše – Barbarić, 2010; Braccesi – Govi, 2010; Borzić, 2010; Poklečki, 2010; Bilić, 2012; Bitrakova Grozdanov, 2012; Miše, 2012; Marohnić, 2012; Marohnić, 2016; Čargo, 2013; Vlassopoulos, 2013; Jeličić Radonić – Katić, 2015; Šašel Kos, 2015; Šešelj – Ilkić, 2015; Tomasović, 2016; Dragičević, 2016; Ilkić, 2016; Ilkić – Šešelj, 2017; Cambi, 2017; Visonà, 2017; Barnett, 2017; Fairbank, 2018; Budić, 2018; Budić, 2021; Budić, 2022; Busuladžić, 2018; Buduladžić, 2020; Pamić – Visonà, 2019; Kirigin – Paraman, 2020; Ivčević, 2021; Parica, 2021; Ugarković – Waldner, 2021; Visković – Ugarković – Tončinić, 2022.

²⁸ O etrurskim vezama sa svijetom zapadnog Balkana v. Radimsky, 1893, 64 i Tbl. XXVI, sl. 2; Fiala, 1894; Ducati, 1927, Tbl. VII, br. 24; Tbl. 72; Drechsler-Bižić, 1959; Parović-Pešikan 1960, 21–23; 36–38; 44; Pallotino, 1971, Tbl. III; Pallotino, 2008, 475–477 + T. CXXXIX – CXLII (iz umetnutog separata pod naslovom “Pogovor. Etrurščani, Etruskologija i zagrebačka lanena knjiga”, autora Ante Rendić Miočević); Batović, 1976; Batović 1987, 367–368; Čović, 1983, 152–154; Čović, 1987, 516; 523; Kukoč 1985, 6–7; Mihovilić, 1986; Mihovilić, 1988; Mihovilić, 2013, 178–180; 190–195; 202–205; 256–264; Gabrovec, 1987, 97–98; 100–108; Gabrovec – Mihovilić, 1987, 328–332; Vasić, 1992; Majnarić-Pandžić 1998, 318; Marijan 2001, 118; Giudice – Reganati – Zafarana, 2004; Poklečki Stošić, 2010, 148; Blečić Kavur 2014, 21–23; 33–35; Busuladžić 2020, 181–183; Budić, 2022, 258–259; 344; 361–365; 377; Mesihović, 2023. O Etrurcima općenito v. Smith, W, 1854, Vol. I, 855–870; PWRE, 1907, VI, 1, col. 720–806; Bandinelli, 1960; Bandinelli, 2000; Bandinelli, 2005; Pallotino,

Na natpisu Miltijad iz Lakiadaje navodi se kao “osnivač” (oikist; οἰκιστής), odnosno onaj koga je atenski polis izabrao kao vođu ovog poduhvata sa ciljem osnivanja jadranske apoikije. Ovo bi i riješilo nejasnoću jesu li odluke atenskog naroda predviđale osnivanje nove apoikije, jer imenovanje oikista – osnivača jasno ukazuje na to kako je riječ o novoj apoikiji, novoj naseobini, novom gradu. Samim tim se odluke atenske eklesije i Kefisonov zakon nisu odnosili na neku apoikiju koja bi bila osnovana u neko znatno ranije vrijeme. Imenovanje oikista od strane atenskog polisa jasno ukazuje da je jadranska apoikija na koju su se odnosile odluke spomenute u ekscerptu Kefisonovog zakona bila atenska, ili preciznije rečeno → apoikija koja je bila određena za osnivanje je bila atenska.

Kao izabrani oikist, Miltijad je imao pravo da vodi apoikiju u toj fazi prvotnog osnivanja, sa posebnim ovlaštenjima, i to sve dok se apoikija ne bi etablirala i njeno postojanje se ne bi stabiliziralo.²⁹ Uobičajeno je bilo da se prilikom osnivanja apoikija konsultira i proročište, npr. ono Apolonovo u Delfima. Nejasno je da li i ono konsultirano prilikom izbora oikista, ili je sam konsultirao proročište u svezi poduhvata koji je trebao voditi.

1963; Pallotino, 1984; Pallotino, 2002; Pallotino, 2008; Timofejeva, 1989; Bonfante, 1991. Za više informacija (dodatna preporučena literatura) o Etruscima v. Залесский, 1959; Bloch, 1960; Mansuelli, 1965; Hencken, 1968; Banti, 1969; Uggeri – Uggeri, 1971; Cristofani, 1978; Bonfante, 1981; Sassatelli, 1981; Sassatelli, 1991; Sassatelli, 2009; Немировский, 1983; Bosi, 1983; Briquel, 1984; Briquel, 1999; Briquel, 2004; Briquel, 2005; D'Aversa, 1985; Torelli – Pianu, 1985; Vesco, 1985; Thuillier, 1985; Thuillier, 1993; Thuillier, 2008; Colonna, 1986; Briguet – Bonfante, 1986; Bonfante, 1986; Bonfante, 2006; Fossati, 1987; Pezzella, 1989; Pandolfini – Prosdocimi, 1990; Hannestad, 1999; Rallo, 1989; Cristofani, 1989; Kracht, 1991; Heurgon, 1992; Camporeale, 1992; Camporeale, 2001; Camporeale, 2004; Camporeale, 2004a; Camporeale, 2015; Bindi, 1993; Cornell, 1995; Spivey, 1997; Briquel – Gaultier, 1997; Keller, 1999; Haynes, 2000; Malnati, 2000; Ridgway, 2000; Torelli, 2000; Torelli, 2001; Torelli, 2003; Albin, 2000; Bonfante-Bonfante, 2002; Reusser, 2002; Pettena, 2002; Bartoloni, 2002; Bartoloni, 2012; Aigner-Foresti, 2003; Robert, 2004; Ampolo, 2004; Steiner, 2004; Haynes, 2005; Sassatelli – Govi, 2005; Staccioli, 2006; De Grummond, 2006; De Grummond, 2014; Izzet, 2007; Lara Peinado, 2007; Swaddling – Perkins, 2009; Prayon, 2009; Bellelli, 2012; Turfa MacIntosh, 2013; Smith, 2014; Sinclair Bell – Carpino, 2016; Naso, 2017; Shipley, 2017; Christopher, 2018; Benelli, 2021; Corinna, 2021. Vrlo vrijedan popis literature (od 1734. do zaključno sa 2004. god.) o Umbrima, koji su isto bili bitan faktor u odnosima etrurske Italije sa ilirskim kontinuumom, daje Augusto Ancillotti (2004).

²⁹ U ranijim periodima osnivači apoikija (oikisti) bi mogli dobiti i areolu herosa, pa bi se oko toga razvio i određeni kult. Međutim, teško da bi se to razvilo u slučaju predviđene atenske apoikije iz 325/324. god. p. n. e.

Razlozi donošenja odluke o osnivanju atenske jadranske apoikije

Sudeći po tekstu Kefisonovog zakona, jadranska apoikija je trebala primarno služiti ekonomskim interesima i potrebama Atene i njenog polisa. U prvom redu, riječ je o osiguravanju dovoljnih količina žitarica i drugih esencijalnih namirnica za tržište atenskog polisa.³⁰ A to je onda podrazumijevalo ako ne rješavanje, a ono bar ublažavanje, problema etrurskog gusarstva koje je ugrožavalo pomorske puteve, trgovačke brodove i konvoje, pa i moguće neke pozicije na kopnu koji bi bili bitni za održavanje ekonomske i egzistencijalne stabilnosti atenskog polisa. Etrursko gusarstvo je u to vrijeme nesumnjivo nanosilo gubitke atenskoj ekonomici, poduzetnicima i pomorcima. Pored toga što se gubio teret, zarobljene trgovce, pomorce, kapetane i mornare je trebalo i otkupljivati iz ruku gusara. A i zato su se onda morala trošiti financijska sredstva.

Ali takva pozicija jadranske apoikije kao nečega što bi trebalo da služi ekonomici ne determinira automatski i njenu političku poziciju prema Ateni i njenim institucijama. Na osnovi obima priprema atenskog polisa u pokretanju poduhvata osnivanja jadranske apoikije, detaljnim zakonskim i tehničko-praktičnim radnjama u vezi toga, korištenju značajnog brodovlja, imenovanju istaknutog pojedinca, i činjenici da se koristi termin apoikija za kvalitativno određenje naseobine i njene zajednice, jasno je da ova naseobina nije trebala biti samo neka kleruhija sa garnizonom, vojna baza, pomorska postaja, emporij, usputna postaja za brodove i konvoje. Riječ je o ambicioznijem cilju osnivanja grada koji bi u svome posjedu imao i neposredno, okolno ruralno, poljoprivredno područje. To bi bila i urbana aglomeracija koja je bar u nekom mjeri bila i ekonomski (samo!?) održivija, a za atenski polis i ekonomski isplativija. Istovremeno bi ta jadranska apoikija služila i kao strateška pozicija (uključujući i značenje vojno-pomorske baze) koja bi osiguravala realiziranje onih glavnih atenskih interesa koji su bili postavljeni kao razlozi njenog osnivanja. Samim tim, atenska apoikija je morala imati i svoje institucije koji bi možda mogli biti neka kopija onih iz matičnog polisa. Nažalost, sadašnje stanje dostupne izvorne građe ne dopušta još uvijek da se odgovori na nejasnoće o političkom odnosu koji je jadranska apoikija (sa svojim građanstvom i svojim institucijama) trebala imati prema Ateni (i njenom građanstvu i njenim institucijama). Atenjani V. i IV. st. p. n. e. su inače prilikom slanja svojih naseljenika preferirali formu kleruhija, gdje bi naseljenici zadržavali atensko građanstvo, a sama naseobina smatrana sastavnim dijelom atenskog polisa (slično odnosu republikanskog Rima i njegovih kolonija). Međutim, kao što je već rečeno, samo tituliranje jadranske naseobine kao apoikije, ali i izvjesna njena udaljenost od egejskog prostora nagovještavaju ipak neki drugačiji (autonomniji, samostalniji!?) status i naseljenika i njihovog grada i okolice koja bi mu pripala, u odnosu prema atenskom polisu nego što ga je npr. imala atenska naseobina – kleruhija na Samosu (uspostavljena 366. god. p. n. e.). Zbog stanja dostupne izvorne građe, ne može se okvirno govoriti ni o brojnosti ili sastavu prvotnih naseljenika. U periodu od bitke kod Heroneje 338. god. p. n. e. pa do početka Lamijskog rata 322. god. p. n. e., broj atenskih građana i građanki se procjenjuje na oko 58 000, od čega je oko 20 000 moglo biti punopravnih, punoljetnih muškaraca – građana.³¹ U slučaju osnivanja neke naseobine, u nju većinom odlaze ili se šalju one osobe koje su u radnoj dobi, spolno sazreli, punoj životnoj snazi, zdravi i u godinama kada mogu doprinijeti osnivanju same nove naseobine. Zato je populacioni “bazen” atenskog građanstva iz kojega bi se mogli popunjavati osnivačka naseljenička baza jadranske apoikije još znatno manji u odnosu na navedenu pretpostavljenu brojnost atenskog polisa. Iz navedenih brojki ne bi se moglo očekivati da je bila predviđena neka masovna seoba (od više hiljada) atenskih građana na jadranske obale, jer se atenski polis, bez obzira na (tad

³⁰ O bitnosti snabdijevanja atenskog polisa sa žitom i o tome kako je ovo pitanje utjecalo na vanjsku i maritimnu politiku ovog polisa v. Degmedžić, 1958, 70–71.

³¹ Sekunda, 1992, 342.

golemi) nivo prekomorskih ambicija, sigurno ne bi usudio poslati veliki broj svojih građana i građanski na neko ipak udaljenije odredište.³² Samos je znatno bliži, pa je i prihvatljivije da se tamo može poslati brojnija kleruhija, a i njeni naseljenici su ostajali u punom sastavu atenskog polisa. Terminološko određenje naseobine kao apoikije bi možda sugeriralo i njenu naseljeničku otvorenost i prema i onima koji nisu bili sa statusom atenskih građana. Možda su tako u osnivanje jadranske apoikije bili uključeni i meteci, stranci sa pravom prebivališta u atenskom polisu, oslobođenici, pa moguće i građani nekih drugih helenskih polisa, koji bi bili u prijateljskom i savezničkom odnosu sa Atenom, ili čak i obični “bjelosvjetski” avanturisti. Nejasno je šta je atenski polis predvidio kako bi se trebalo odnositi prema starosjediocima na prostoru koji je trebala zauzimati apoikija. Jesu li oni trebali biti protjerati (kao u slučaju Samošana iz 366. god. p. n. e.) ili apsorbirani? Uostalom, možda je prostor koji je bio izabran za podizanje apoikije bio ili bez ili sa neznatnim brojem autohtonog stanovništva, pa ne bi Atenjani uopće imali dilemu šta učiniti onima koje bi naseljenici, prilikom podizanja naseobine i podjele zemljišta, zatekli na terenu.

Nesumnjivo je primarna motivacija za osnivanje apoikije na Jadranu bila ekonomske naravi, kako bi se uslijed prijetnji etrurskih gusara zaštitila trgovina i osiguralo snabdijevanje žitaricama. Vrlo je moguće i da je na donošenje te odluke uticala i nestašica namirnica iz 330/329. god. p. n. e.³³ Ali iako tekst Kefisonovog zakona implicira da su ekonomski interesi uvjetovali atenski pomorski poduhvat u Jadranskom moru, sa osnivanjem apoikije i kontrole nad pomorskim putevima koji vode do atenskih tržišta, ipak bi se možda mogli naslutiti i neki drugi motivi. O tome bi govorio upravo izbor Miltijada iz atičke deme Lakiadaje za onoga koji je bio odgovoran za cjelokupni jadranski poduhvat atenskog polisa. Iz navedene deme je poticala porodica istaknutih Atenjana. Miltijad Stariji je vodio ekspediciju preuzimanja tiranske vlasti na tračkom Hersonezu (današnji poluotok Galipolje), i njega je naslijedio u tiranskoj vlasti na Hersonezu sinovac Stesigora, kojega je opet na istoj vlasti naslijedio brat Miltijad Mlađi koji je poznatiji kao strateg atenske vojske i pobjednik u bitci na Maratonu. Kimon, sin Miltijada Mlađeg je bio čuveni atenski državnik i vojskovođa koji je značajno doprinio uzdizanju atenske pomorske i političke moći u helenskom svijetu te istočnom Mediteranu. Inače je hersoneska epizoda bila prva historijski bitnija prekomorska ekspanzija, koja je započela iz atenskog polisa i dovela do osnivanja atenskih naseobina,³⁴ ali i kasnijeg osvajanja otoka Lemnosa i Imbrosa (što je

³² Ukoliko bi se kontinuirano (i dan i noć) plovilo uz dobar vjetar i dobro vrijeme od Pireja do krajnjeg sjevera Jadrana (npr. do laguna današnje Venecije) bi trebalo oko 11 dana. Ukoliko bi se plovilo samo dijelom dana (npr. od 12 do 17 sati dnevno) od Pireja do krajnjeg sjevera Jadrana bi trebalo između 15 i 21 dana. Po Strabonu (VII, 5, 9), koji se poziva na Teopompa (a koji je vjerojatno mislio na kontinuiranu plovidbu), putovanje od sjevernog kraja Jadrana pa do kraja ilirskih zemalja, što je ujedno i zona Otranskog moreuza, traje šest dana. O udaljenostima u Jadranskom moru po dostupnim vrelima v. Kozličić, 1990, 65; 82; 88, fus. 86; 93; 95–96; 104–105; 119–120; 123–125; 127; 133–134; 184–185; 240–241; 246, fus. 92; 248–249; 251; 264; 280–281; 284, 325; 327; Tbl. 1–2.

Otprilike se ploveći prosječno moglo preći oko 44,6 stadija po satu. 1 stadij (στάδιον) = 600 stopa = procjene se kreću između 150 i 210 m. Po tome bi brod prelazio između 6 i 9 km na sat po lijepom vremenu. Udaljenost između venecijanske lagune i Pireja je oko 1078 nautičkih milja = cc 1996 km. Po ovoj računici, ako bi se plovilo kontinuirano, putovanje bi trajalo između 9 i 14 dana. Ako bi se plovilo samo dijelom dana (npr. od 12 do 17 sati dnevno) putovanje bi trajalo između 18 i 27 dana ili između 13 i 19 dana. Naravno, sve ovo ako bi plovidba proticala uz dobro vrijeme i bez nepredviđenih stvari.

³³ Na ovu nestašicu se referira i dio teksta sa epigrafskog spomenika IG II³, 1 367 = PH347224 = IG II² = PH2577 = 360 Schwenk, Athens 68 = PH237881 = AIO IGII31/36; *Inscriptiones Graecae* online: http://pom.bbaw.de/ig/digitale-edition/inschrift/IG%20II_III%C2%B3%201,%20367; Rhodes – Osborne, 2003, 95; Lambert, 2018, 55; 153, No.31, 178–179; 234; 301–302. Izgleda da se od kraja sedme decenije i tijekom osme decenije IV. st. p. n. e. Istočni Mediteran bio zahvaćen periodičnim nestašicama namirnica i pojavama gladi. Camp, 1982; Westlake, 2006, 719; Bosworth, 2006, 851; 862. O krizama i slabostima u snabdijevanju žitaricama atenskog polisa nakon bitke kod Heroneje v. Ferone, 2004, 44–46.

³⁴ *Herod.* VI, 35–41.

činio Miltijad Mlađi). Moguće je i da je Miltijad, koji je postao vođa jadranskog poduhvata, bio potomak te drevne i čuvene atenske porodice. U tom slučaju je i njegov izbor bio motiviran upravo takvim porijeklom, kako bi se u tim vremenima nesumnjive podređenosti atenskog polisa Makedoniji, koja se kod većine tadašnjih Atenjana smatrala sramotnom, ali i opasnosti koje su ugrožavale atenske ekonomske interese na zapadu pokušala na neki način oživjeti ta drevna slava, bar u toj miltijadskoj simbolici.³⁵ A jedini slobodni prostor u to vrijeme gdje se mogla izvesti neka takva historijska reminiscencija atenske vanjske prekomorske ekspanzivnosti bio je Jadran, jer je istok bio pod potpunom kontrolom Makedonije, južna Italija i Sicilija su bile sa etabliranim grčkim apoikijama, a zona Tirenskog mora i zapadnog Mediterana su bile isuviše udaljene i sa evidentnim zonama utjecaja ne samo tamošnjih grčkih apoikija, nego i Kartagine, primorskih etrurskih gradova (Cere, Tarkvinij, Vulci, Populonija), i Rimske Republike. Tako bi se čežnja za nekim “dobrim, starim” vremenima kada je atenska mornarica operirala od Crnog mora do Sicilije, bila jedan od tih motiva za pokretanje jadranskog poduhvata i slanje velike flotile sa ciljem uspostave nove apoikije koja bi bila jezgro nekog novog “pomorskog imperija”.³⁶

O bitnosti za atenski polis jadranskog poduhvata koji je povjeren Miltijadu govorile bi detaljne pripreme opisane na natpisu *IG II² 1629*, iznimna posvećenost tome javnih institucija, precizni rokovi i, nadasve, značajno brodogradnje koje je trebalo učestvovati. Pored trirema i kvadrirema, u flotili su se nalazile i trijkontere koje su bile vrlo pogodne za aktivnosti na razučenoj istočnojadranskoj obali koja je obilovala otocima, poluotocima, zalivima, lukama, uvalama, deltama. Slanje ovakve flote, u nekom kimonovskom, periklovskom ili alkibijadskom stilu, upravo odražava jednu takvu ambicioznu atensku politiku kao što je stvaranje neke hegemonije na Jadranskom moru i bar tamo ponovno doživljavanje stare slave. Na natpisu su eksplicitno po imenu spomenuti Etrurci kao oni protiv kojih uspostava jadranske baze (tj. apoikije) treba pružiti zaštitu. To bi onda navodilo na pomisao da se u Ateni smatralo kako na Jadranu u osmoj deceniji IV. st. p. n. e. Etrurci predstavljaju toliku opasnost po pomorske puteve i samim tim ekonomske interese (trgovinu i posebice snabdijevanje žitom) da je

³⁵ Da se miltijadska tradicija iznimno dugo čuvala u atičkoj demi Lakiadaje svjedoče spomeni na epigrafskim spomenicima i drugih istaknutih Miltijada iz Lakiadaje, i to u prilično kasnijim periodima atenske historije, kao npr. *IG II² 2452 = PH4688* (cca 125/124. god. p. n. e.) i *IG II² 1034 = PH3254 = IG II² 1943 = AIO AIO/968 = Syl³ 718 = SEG 40.122 = SEG 65.97* (iz ili 103/102. god. p. n. e. za vrijeme arhonta eponima Teokla ili 99/98. god. p. n. e. za vrijeme arhonta eponima Prokla).

³⁶ Degmedžić, 1958, 72: “Sjaine pripreme za ekspediciju mora da su kod Atenjana pobudile velike nade u Jadransko more. Miltijad je bio izabran radi dobrog znamenja, kako sudi Dittenberger, ‘jer je Miltijad nekad sa sretnim uspjehom osnovao koloniju na tračkom Hersonesu’⁷⁸. Na svečan su način podijeljeni vijenci zapovjednicima brodova⁷⁹, a uz to im je održao govor glasnik vijeća. Potreba vremena tražila je, da se lađe opreme ‘što prije’. Dittenberger o tome svemu ovako sudi: ‘vidi se, da je odluci dano naročito časnno mjesto, iako se ne zna, na koji je način provedena’⁸⁰. Desetina za prolaz brodova, za koju se zna, da je ukinuta od Antalkidina mira^{80a}, opet je uvedena, vrlo vjerojatno zato, da utvrdi stare običaje iz vremena, kad je država bila u cvatu... Jer u svemu što je rečeno, bila je jedna misao: talasokratija. Ona je postala najviši princip vladanja državom i samo je uz njenu pomoć mogla biti sigurna pratnja brodova⁸⁴ sa žitom, te ne bi bilo čudo, da se svi Miltijadovi pothvati u Jadranu shvate kao pokušaji za učvršćenje talasokratije.”

⁷⁸ DITTENBERGER, SIG I p. 253.

⁷⁹ STRASSBURGER, Trierarchie (RE II/VII 115); mirum, cur in RE XVI² 1890 Atheniensium nauarchiae omissae sint; de navium apparatu v. DROYSEN, Heerwesen und Kriegsführung der Griechen pp. 285, 1; 289, 1, 295, 2.

⁸⁰ DITTENBERGER o. c. p. 254.

^{80a} KOCH RE IV 2424; CAILLEMER DA II 53 b...

⁸⁴ HASEBROE o. c. ppp. 116, 144, 151, 157.

Braccesi, 1977, 302: “...nel clima di illusoria grandezza dell’ultima Atene, il nostro decreto, al di là del reale movente economico, potesse essere stato dettato, o giustificato, da un più generico movente imperialistico.”

potrebno poduzeti poduhvat koji bi za cilj imao uspostavu zaštite od Etruraca. Naravno, sasvim je moguće i da je opasnost od Etruraca na Jadranu namjerno preuveličana, kako se ne bi izazvale podozrenja u namjere i ambicije Atenjana kod Antipatera³⁷, zastupnika interesa Aleksandra Velikog u Makedoniji, Grčkoj, Trakiji i Iliriji. Atenski polis te 325. god. p. n. e. ipak nije bio u potpunosti suveren, i nalazeći se unutar Helenskog saveza koji je ustanovio Filip II. u Korintu, na neki način je prihvatao hegemoniju makedonskih kraljeva. Dok je Aleksandar boravio na istoku, atenski polis je ipak uživao značajnu suverenost i autonomiju i izvjesni prosperitet, pa i određeno protežiranje od samoga velikog makedonskog kralja.³⁸ Sudeći po inventarnom zapisu, atenski polis je u vrijeme kada je pokretao jadranski poduhvat raspolagao sa respektabilnom flotom: 360 trirema (328 na pristaništu i 32 na moru), 50 kvadrirema (43 na pristaništu i 7 na moru), 7 pentera^{39,40}. Nepoznat je broj manjih brodova kao što su npr. trijaktere, koje je atenski polis imao na raspolaganju.⁴¹

³⁷ Ἀντίπατρος, (živio cca 400. – 319. god. p. n. e.), makedonski vojskovođa pod kraljevima Filipom II. i Aleksandrom Velikim. Kasnije bio jedan od dijadoha.

³⁸ *Plut. Alex.* 13: Ἀθηναίοις δὲ διηλλάγη, καίπερ οὐ μετρίως ἐνεγκοῦσι τὸ περὶ Θήβας δυστύχημα: καὶ γὰρ τὴν τῶν μυστηρίων ἐορτὴν ἐν χερσὶν ἔχοντες ὑπὸ πένθους ἀφῆκαν, καὶ τοῖς καταφυγοῦσιν ἐπὶ τὴν πόλιν ἀπάντων μετεδίδοσαν τῶν φιλανθρωπῶπων. ἀλλ' εἴτε μεστὸς ὢν ἤδη τὸν θυμὸν, ὥσπερ οἱ λέοντες, εἴτε ἐπεικὲς ἔργον ὁμοτάτῳ καὶ συνθροποτάτῳ παραβαλεῖν βουλόμενος, οὐ μόνον ἀφῆκεν αἰτίας πάσης, ἀλλὰ καὶ προσέχειν ἐκέλευσε τοῖς πράγμασι τὸν νοῦν τὴν πόλιν, ὥς, εἴ τι συμβαίῃ περὶ αὐτὸν, ἄρξουσιν τῆς Ἑλλάδος. ("Sa Atenjanima se izmiri premda su oni nemalo žalili nesreću Tebe, jer iako su bili zauzeti svetkovanjem /eleusinskih, op. S. M./ misterija, zbog tuge je napustiše, a Tebancima, koji su pobjegli u njihov grad, pružahu svaku moguću susretljivost. Ali bilo da je već nasitio svoj gnjev, kao što biva kod lavova, bilo da je želio najsurovije i najsumornije djelo izgladiti čovječnim, /Aleksandar, op. S. M./ ne samo da otpusti gradu svaku krivnju nego čak naloži /Atenjanima, op. S. M./ neka posvete svu potrebnu pažnju svojim poslovima jer će vladati Heladom ako se njemu nešto dogodi.").

³⁹ Πεντήρης je naziv za brodove koji su pod palubom imali pet redova vesala. Pentera se koristila u pomorskim sukobima na Mediteranu tijekom helenizma.

⁴⁰ *IG II²* 1629, 783–812.

Sekunda, 1992, 351–352: "In his study of the sea battle off Amorgos, Ashton studies the naval catalogue for the end of the civil year 323/2, which would have been compiled towards the end of the last month Skiophorion.¹³⁷ This inscription tells us that (probably) 49 quadriremes were at sea and one in dock, and that there were a total of 315 triremes listed in the accounts. The number of triremes in dock is lost, but the number at sea is partially preserved as 34 plus the value of two acrophonic numerals. Restorations of 94, 144, 184, and 234 are possible; Ashton opts for 184.¹³⁸ However, given that Diodorus states that the total strength of the fleet was 170 ships, we should perhaps opt for one of the two lower figures. Thus we might select the figure of 144, which would give a total of 193 ships at sea with the quadriremes, in which case we could argue that the 23 extra ships over and above Diodorus' figure of 170 were engaged in patrol duties and the like, away from the main body of the fleet."

¹³⁷ Ashton (n. 131).

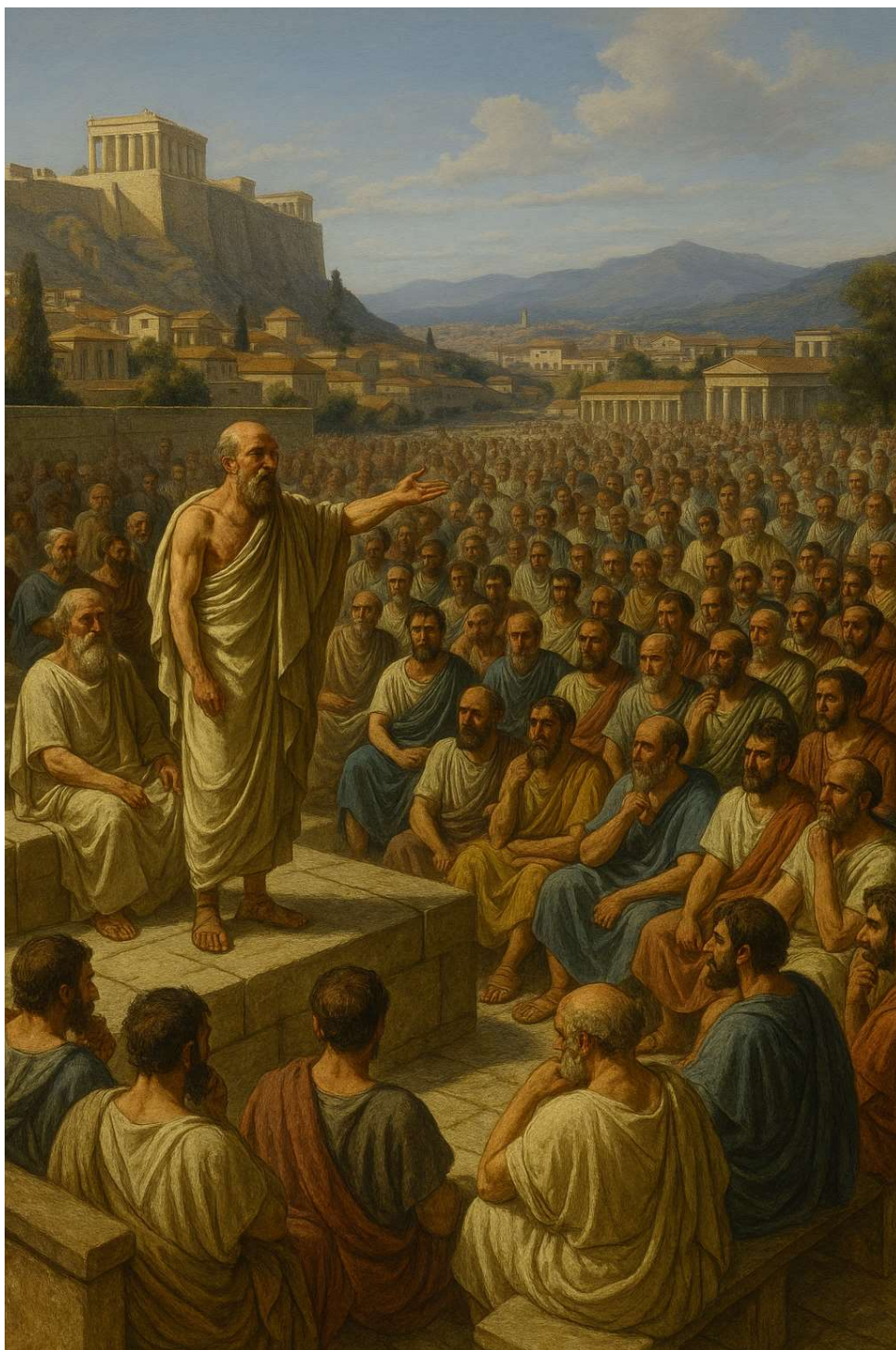
¹³⁸ Ibid. 9; cf. Hansen, *Demography* (n. 1), 39.

⁴¹ Ovakva snaga atenske mornarice je bila rezultat iznimnog povećanja prihoda atenskog polisa, zahvaljujući donošenju i provođenju niza mjera za što je bio primarno zaslužan Likurg.

O potencijalima atenskog polisa u periodu 338. – 322. god. p. n. e. v. Sekunda, 1992.

Degmedžić, 1958, 68: "Kad su razni gradovi i narodi držali talasokratiju¹ Jadrana, odlučio je i atenski narod i senat, da Miltijad ondje osnuje koloniju². To je vrijeme bilo puno Aleksandrovih pobjeda – on je već i do Inda dopro -, a u Ateni se iza izgubljene slobode provodio život u miru³. Upravljači države su bili na oprezu i u strahu pred makedonskom silom, te su vodili brigu o financijama, a grad su toliko obogatili, da su ga ukasili zgradama i spomenicima, pa se Atena mogla usporediti s Periklovim vremenima⁴. Ipak, ratne potrebe bile su sve teže⁵, pšenica s atičkih polja nije bila dovoljna za život, te se katkad dopremala iz najudaljenijih krajeva⁶. Naša psefizma o Miltijadovoj ekspediciji svojim sadržajem daje vjernu sliku onoga vremena i poučno govori o njegovim potrebama."

¹ BEAUMONT, Greek influence in the Adriatic Sea before the Fourth Century B. C. (JHS LVI/1936) passim.

² CIA II, 809, SIG 153; SGHI 200.

³ GERNET, Approvisionnement d'Athènes en blé aux V et IVèmes siècles avant J. C. (Bibliothèque de la Faculté des lettres de l'Université de Paris, fasc. XXV Paris 1909 p. 363).

⁴ PÖHLMANN, Grundriss der griechischen Geschichte 1909⁴ p. 257.

⁵ HEICHELHEIM, Sitos (RE Suppl. IV 849); cf. OEHLER Ἀποικία.

⁶ HEICHELHEIM ib.

Etrurski gusari u kontekstu natpisa IG II² 1629

Zanimljiva je ta etrurska prijetnja iz 325. god. p. n. e. na Jadranu, jer se smatralo da se etrursko prisustvo na Jadranu naglo smanjilo krajem V. i početkom IV. st. p. n. e. uslijed keltske najezde u deltu rijeke Po i njeno Cispadansko područje. Ali evo i u osmoj deceniji IV. st. p. n. e. imamo osvjedočeno snažno etrursko prisustvo na Jadranu, koje je bilo takve naravi da je moralo imati i snažne baze i pozicije na jadranskoj obali. To bi onda značilo da su Adrija i posebice Spina još uvijek bili dominantno u etrurskim rukama.⁴² Inače je postojala značajna rasprava o tome kako treba tumačiti sadržinu nomena Tyrrhenoi sa natpisa IG II² 1629, odnosno je li riječ o etničkom određenju, generičkom izrazu ili nekom općenitijem nazivlju za zajednice drugačijeg etničkog i jezičkog backgrounda u odnosu na Etrurce. Ivan Degmedžić je iznio tezu po kojoj je ime Tyrrhenoi na natpisu IG II² 1629 treba tumačiti kao generički izraz koji općenito označava gusare.⁴³ Međutim, teze

⁴² O Spini, Adriji i i okolnom području sjeverozapada Jadrana v. Smith, W., 1854, Vol. I, 25–28; Smith, W., 1857, Vol. II, 1032; PWRE, 1894, I. 1–2, col. 417–419; Negrioli, 1927; PWRE, 1929, III A. 2, col. 1778–1783; Aurigemma, 1936; Aurigemma, 1960; Alfieri, – Arias, 1958; Degmedžić, 1958, 71–72; Beazley, 1959; Hackens, 1960; Pfiffig, 1961; Novak, 1961, 154–155; 188; Aurigemma, 1965; Uggeri – Uggeri, 1973; Uggeri – Uggeri, 1974; Uggeri – Uggeri, 1976; Uggeri – Uggeri, 1978; Braccesi, 1977, 135–159; Arias, 1977; Alfieri, 1979; Berti, 1979; Berti, 1985; Berti, 1987; De Luca De Marco, 1979; Briquel, 1987; Sassatelli, 1990; Sassatelli, 1993; Sassatelli, 2004; Sassatelli, 2009; Malnati – Manfredi, 1991; Berti – Guzzo, 1993; Capuis, 1993; Colonna, 1993; Colonna, 1993a; Gulletta, 1994; Pic, 1994; Harari, 1997; Guermendi, 1998; Robino, 2000; Bonomi, 2000; Giudice – Reganati – Zafarana, 2004; Berti – Harari, 2004; Govi, 2006; Govi, 2023; Izzet, 2008; Pallotino, 2008, 204–208; 212–219; Tbl. XXXI; Uggeri, 2009; Haack, 2009; Haack, 2017; Gaucci, 2009; Gaucci, 2010; Gaucci, 2011; Gaucci, 2012; Gaucci, 2013; Gaucci, 2015; Gaucci, 2015a; Gaucci, 2016; Gaucci, 2016a; Gaucci, 2016b; Gaucci, 2017; Gaucci, 2017a; Gaucci, 2017b; Gaucci, 2017c; Gaucci, 2018; Gaucci, 2018a; Gaucci, 2020; Gaucci, 2020a; Gaucci, 2021; Gaucci, 2021a; Gaucci, 2022; Gaucci, 2023; Gaucci, 2023a; Gaucci – Pozzi, 2009; Reusser – Mohr – Cabras – Cappuccini – Mächler, 2011; Sassatelli – Govi, 2013; Gaucci – Minguzzi – Gasparotto – Zantedeschi, 2015; Gaucci – Mancuso, 2016; Zamboni – Buoitè, 2016; Camporeale, 2016, 72; 81–82; Gaucci – Tonglet, 2019; Gaucci – Govi – Pizzirani, 2020; Budić, 2022, 83–88; 154; 220; 231; 359–360; 411; 652; Reusser, 2024.

⁴³ Degmedžić, 1958, 69: “Atenjanima je dobava žita upravlja u plovidbi put na kraj Jadrana. Prije atičke lađe natovarene pontskim žitom, a sada spriječene od makedonskih vojnika, potražuje sigurnije puteve⁹. Međutim, i na Jadranu je prijetio neprijatelj¹⁰, pa je atenski demos i vijeće odredilo zaštitu protiv njega¹¹. Prema psefizmi neprijatelj bijaše Τυρρηνοί, ali je već Boeckh upozorio¹², da ne bi tkogod mislio, da se pod tim imenom skrivaju Etruščani. Po njegovom mišljenju, tada su Etruščani izgubili svoja uporišta na Jadranu, a osim toga oni su od sicilске ekspedicije bili prijatelji Atenjanima¹³. I Nissen tvrdi, da su Etruščani od Grka imali za prijatelje samo Atenjane i Sibarite¹⁴. Stoga treba tražiti neke druge stanovnike Italije pod tim imenom, kao što je i Böckh mislio, a bi uz njega u najnovije vrijeme pristaje i Brandenstein¹⁵, koji donosi i primjer za razjašnjenje toga pitanja¹⁶. Prema Brandensteinu nije samo Italija njih poznavala, nego je i oko Askanijaskog jezera u Maloj Aziji obitavao narod po imenu Τυρρηνοί¹⁷. Već prije, t. j. 299. g. pr. n. e. proćelnici delskog svetišta dali su Rođanima tisuću drahma, da ih štite od tirenskih gusara¹⁸. Neka dakle ne bude zazorno, ako se ime Tyrrhenoi iz psefizme protumači kao izraz, koji pobliže označuje gusare¹⁹, ako je tada zbilja trebalo bojati se gusara. Sumnju naime potiče Swoboda²⁰, prema kojem riječ φυλακή bila fraza, a upotrebljavala bi se, da se njome istakne stvar velika značenja.

⁹ DEMOSTHENES XVII, 20 εἰς τοῦτο γὰρ ὑπεροφίας ἦλθον (Macedones) ὥστε εἰς Τένεδον ἅπαντα τὰ ἐκ τοῦ Πόντου πλοῖα κατήγαγον cf. id. de corona 73, 17–19; ib. 274, 2; ZEBELEV, Afinska kolonija na Adriatici P. 62 (Dokladi Akademiji nauk Sojuza Sovjetskih Socijalističkih Respublik 1930 Nr. 4).

¹⁰ BRANDESTEIN, Tyrrhener (RE II/VII 1912).

¹¹ Belli tempore Atheniensium res publica annonam classe tueri solebat v. Ps. DEMOSTH. L 17 apud SCHWANN ναυτικός τόκος (RE XVI 2043).

¹² BÖCKH 1. 1.

navedene u citiranom odjeljku članka I. Degmedžića (a koje su ustvari teze autora koje spominje i na koje se poziva) o tome da gusarska opasnost navedena na natpisu IG II² 1629 iz 325/324. god. p. n. e. ne potiče od etničkih Etruraca, odnosno zajednica sa bar dominacijom etrurskog etničkog i jezičkog elementa se mogu lako pobiti. Prvo, arheološki nalazi jasno potvrđuju kontinuitet etrurskog prisustva tijekom IV. pa i III. st. p. n. e. na jednom malom, uskom priobalnom područja na sjeverozapadu Jadrana (koji bismo mogli nazvati adrijsko-spinskim). Drugo, Atenjani su od siciliske ekspedicije (415–413. god. p. n. e.) bili saveznici etrurskih državnica na Tirenskom moru. Etrurske državnice nikada nisu ni bile politički ujedinjene, a one na Jadranu su djelovale odvojeno i od “svete” zajednice koju rimski izvori nazivaju *duodecim* populi *Etruriae* koja se okupljala u *Fanum Voltumnae*, i koja je obuhvatala pravu Etruriju. Uostalom, gusarske zajednice koje bi se formirale oko onih prežitaka Etrurske Padanije, sada stisnutih na uski i ograničeni sjeverozapadni jadranski pojas i nalazeći se u nesumnjivoj egzistencijalnoj potrebi, nisu imale nikakvih razloga ni motiva da se obaziru na neke dobre odnose atenskog polisa i pojedinih etrurskih gradova sa tirenske obale. Treće, ako su ovi Τυρρῆνοι bili neka maloazijska zajednica, zašto bi se apoikija koja bi štitila pomorske puteve podizala na Jadranskom moru. Četvrto, ako je riječ o generičkom izrazu onda bi Tyrrhenoi zamjenjivala ili se primjenjivala i u drugim slučajevima za označavanje gusara i njihove aktivnosti u IV. i III. st. p. n. e., a što nije bio slučaj. Inače, raspravu o pitanju etničke identifikacije ...[Τυρρῆνοὺς...] je na najbolji način sublimirao C. Ferone, jasno dokazujući da je izraz Tyrrhenoi sa pirejskog natpisa imao etničko-jezičko određenje za ono što se danas smatra etrurskim i da nije riječ o nikakvom generičkom terminu ili da se pod tim nomenom kriju neki drugi etnički elementi.⁴⁴

¹³ THUCYD. VII 53, 2.

¹⁴ NISSEN, Ital. Landk. I 122.

¹⁵ BRANDENSTEIN o. c. c. 1909.

¹⁶ ATHENAEUS XIV 632 Τυρρῆνοὶ ἢ Πρωμαῖοι.

¹⁷ SITTIG, Atti 252 (apud Brandenstein o. c. c. 1912).

¹⁸ HOMOLLE, Bibl. Ecole franc, XLIX/68 (apud KROLL, Seeraub RE IL/II 1038).

¹⁹ Simili modo Dionysus a praedonibus Tyrrhenis est oppressus, quos ipse in delphinos vertit. Est arte in Lysicratis monumento haec res glorificata, postea vero in vase fictili noto, v. ROSCHER, Lex. Myth. I 1144.

²⁰ SWOBODA, Die griechischen Volksbeschlüsse, Leipzig 1890 p. 7.

⁴⁴ Ferone, 2004, 35–36: “I pirati contro i quali sono dirette le iniziative ateniesi sono denotati nel decreto come Tirreni. Si discusso molto circa il significato di questo termine, se intenderlo come vocabolo genericamente designante popolazioni dedite alla pirateria o se considerarlo nella sua propria accezione etnica, quindi riferito agli Etruschi, e in questo caso con l’ulteriore appendice problematica, se si tratti di Etruschi tirrenici o padani. Resta, invece, per dirla col Braccesi¹⁵, una pura e astratta ipotesi di lavoro quella di vedere nei Tirreni del nostro decreto un riferimento ai Romani. La prima ipotesi (Tirreni = pirati in genere e, nel caso dell’Adriatico, Illiri), ancorché sostenuta dal Boeckh¹⁶, non ha trovato molto seguito per due considerazioni sulle quali è stata richiamata l’attenzione: la prima, di natura linguistica, riguarda la tendenza delle fonti antiche a menzionare raramente l’etnico dei pirati, che perciò, quando lo fanno, si mostrano, in genere, accurate¹⁷; la seconda, propriamente storica, pertinente alle distinzioni che scrittori greci del IV secolo, quali ad esempio Isocrate¹⁸, operano tra gli Illiri sottomessi a Filippo e quelli autonomi, che invece abitano lungo le sponde dell’Adriatico, dimostrando così di avere buone informazioni su queste genti. Ancora più improbabile è l’ipotesi che col termine Tirreni, specialmente all’epoca del nostro decreto, si possano indicare pirati romani¹⁹. L’ipotesi più plausibile, dunque, resta quella che vede nei Tirreni il chiaro riferimento agli Etruschi.”

¹⁵ BRACCESI, *Grecità adriatica*, 291.

¹⁶ Fu già sostenuto da BOECKH, *Urkunden*, 458, che sotto il nome di Tirreni potessero essere compresi anche “andere Volkstämme an der Ostküste Italiens”. La tesi del Boeckh è condivisa da ORMEROD, *Piracy*, 129 s. Anche GIUFFRIDA IENTILE, *La pirateria tirrenica*, 82, sembra sostenere che il termine abbia un valore generico, almeno nel titolo della citata orazione di Iperide e nel decreto di cui si discute, anche se poco oltre,

Giuseppe Sassatelli u svome članku o odnosima Atene i Padske Etrurije, govoreći o natpisu IG II² 1629 iz 325/324. god. p. n. e. navodi da je Atena bila zabrinuta sa aktivnim etrurskim gusarstvom, iza kojega su se definitivno morali nalaziti Etrurci iz Spine, Adrije, Ravene i Riminija koji su na taj način pokušavali preživjeti usljed razgradnje i gubitka svoga poljoprivrednog područja u zaleđu koje su zauzeli Kelti.⁴⁵ Po ovome bi etrursko gusarstvo IV. st. p. n. e. ustvari bila neka vrsta egzistencijalne prilagodbe Etruraca sa samoga jadranskog primorja, kojima bi se priključile i mnoge izbjeglice iz zaleđa, ali i pojedinci, grupe pa i veće skupine koje bi dolazile sa različitih strana, bili različitog etničkog i narodnosnog porijekla, govorili različitim jezicima i dolazili iz različitih kultura. Ustvari, gusarstvo i piratstvo su dosta rizični i stresni poslovi, i na njih se pojedinci i zajednice, bar u velikoj većini slučajeva, odvažuju samo u krajnjim situacijama. Kada se isplovi na more sa ciljem prepada bilo na druge brodove bilo negdje na obalu, ne postoji apsolutno ikakva predvidljivost eventualnog uspjeha. Gubitci ili čak totalno uništenje su bili realne opcije, a čak i u slučaju uspjeha plijen je mogao biti nedostatan da namiri troškove samog poduhvata. Opasnosti gusarski ili piratskih borbi ili neisplativost pohoda su nesumnjivo bile demotivirajuće za sve one koji su imali već izgrađene poslove kojima bi osiguravali svoju egzistenciju. Avanturista je bilo, ali njihov broj jednostavno ne treba precjenjivati. Poljoprivreda, trgovina, zanatska i manufakturna djelatnost, graditeljstvo, intelektualni ili

nell'ambito dello stesso lavoro (cfr. pp. 88, 100), sostiene la tesi dell'identificazione dei Tirreni menzionati nel decreto con gli Etruschi tirreni.

¹⁷ Opportunamente BRACCESI, *Grecità adriatica*, 291 n. 116 fa osservare che nei decreti ateniesi di IV secolo più o meno contemporanei a quello di cui si discute si parla genericamente di *λησταί* e che, inoltre, l'uso antonomastico di *Τυρρηνοί* per indicare i pirati è molto male attestato. Vd. GIUFFRIDA IENTILE, *La pirateria tirrenica*, 81.

¹⁸ Isocr. *Phil.* 21, 1 e il commento di Braccesi, *Grecità adriatica*, 290–291.

¹⁹ Il problema della pratica della *lesteia* da parte dei Romani nel IV secolo è oltremodo complesso. I dati forniti dalle fonti non si prestano ad una lettura univoca. La notizia di Teofrasto (*Hist. plant.* V 8, 2) pertinente al tentativo dei Romani, salpati con 25 navi, di fondare una città in Corsica, risoltosi con gravi danni alle imbarcazioni a causa della straordinaria grandezza degli alberi che con i loro rami ne squarciarono le strutture verticali... dimostra solo il possesso da parte di Roma di una flotta e il tentativo di di inserirsi nei traffici mediterranei, ma non fa alcun riferimento alla pirateria. La notizia plutarchea della *Vita Camillo* (8), secondo la quale i Liparesi catturarono una nave romana che trasportava un tripode aureo a Delfi per celebrare la caduta di Veio, ritenendola una nave pirata, potrebbe essere frutto dello spirito filellenico dell'autore; come espressione dello spirito filoromano, che le anima, potrebbe essere il silenzio delle fonti di Livio (V 28, 2–5; Val. Max. I 1, *ext.* 4) a proposito dello stesso episodio, sull'equivoco dei Liparesi. Né basta dato onomastico ad escludere l'appartenenza etnica al popolo etrusco dell'archipirata Postumio, messo a morte da Timoleonte (Diod. XVI 82, 3), essendovi attestazioni del nome anche in ambito etrusco (cfr. GIUFFRIDA IENTILE, *La pirateria tirrenica*, 89–90). Altrettanto poco probabile appare il coinvolgimento di Roma nelle attività piratesche degli Anziati, le cui navi avrebbero costituito il primo nucleo della marina militare di Roma, essendo ormai dimostrato che Roma disponeva negli ultimi decenni del IV secolo di una propria marina e di proprie attrezzature portuali e navali. Per la discussione di questo tema cfr. soprattutto F. CASSOLA, *I gruppi politici romani nel III secolo a.C.*, Trieste 1962, 27 ss.; M.L. SCEVOLA, *Pirateria anziate*, in *Studi di storia antica in memoria di Luca De Regibus*, Genova 1969, 135–144; GIUFFRIDA IENTILE, *La pirateria tirrenica*, 90–98; C. FERONE, *Appiano, Samn. 7,1 e la tutela dell'ora marittima a Roma nel III sec. a.C.*, "Klio" 83, 2001, 377–387.

⁴⁵ Sassatelli, 2010, 166: "Va ricordato al riguardo il decreto ateniese del 325 a.C., nel quale si prevede di inviare una colonia in Adriatico per affrontare e cercare di risolvere i pericoli di una pirateria tirrenica, cioè etrusca, sempre più vivace o disturbante. Non ha importanza se questo decreto sia stato messo in atto e la colonia sia stata poi veramente dedotta. È comunque significativo il fatto che Atene si preoccupi di una pirateria etrusca molto attiva in età tarda, dietro la quale vanno visti sicuramente gli etruschi di Spina, oltre che quelli di Adria, Ravenna e Rimini, che cercano di sopravvivere allo scardinamento e alla perdita del loro entroterra agricolo di pianura e ci riescono almeno fino alla prima metà del III secolo, cioè quasi alle soglie della romanizzazione. Il decreto è un'ulteriore prova dell'interesse ateniese verso l'alto Adriatico evidentemente molto forte ancora alla fine del IV secolo e dovuto alla volontà di mantenere l'antica consuetudine di quei rapporti commerciali con gli Etruschi di area padana e con le altre popolazioni di questo segmento adriatico che tanta parte avevano avuto nelle vicende storiche e culturali dei due secoli precedenti."

službenički poslovi bi bili privlačniji za ubjedljivu većinu ljudi. Ali tek kada bi se osjetili ekonomski nedostaci ili bi se desila značajna egzistencijalna ugroženost ili bi došlo do pravnog nespokojstva i političke nesigurnosti i radikalnog decentraliziranja, stvarala bi se kritična masa, ali i dobijala (oficijelna ili prešutna) odobravanja javnih vlasti za gusarske djelatnosti, pa bi se oko onda oko poduzetnijih pojedinaca ili običnih avanturista okupljale skupine koje bi se primarno bavile gusarskom ili piratskom djelatnošću.

Nakon što je izgubljeno zaleđe, svoje privredno opstajanje bi takvi Etrurci, a vjerojatno i njima priključeni mnogi pojedinci iz drugih etničkih i jezičkih zajednica, zasnovali na pomorskom razbojništvu i pljačkanju brodova i prepadima na primorske pozicije. Ovakvo stanje bi potrajalo sve do prve polovice III. st. p. n. e., kada je Republika uspostavila svoju hegemoniju nad Italijom južno od Rubikona. U tih stotinjak godina, ovo etrursko jadransko priobalje, zbijeno uz samu obalu i neposredno zaleđe i okolicu je vrlo moguće nalikovalo na “melting pots” gusarske naseobine na Karibima XVII. i XVIII. st., sa nekim svojim pravilima, načinima života, specifičnim slobodama i etničkom, narodnosnom i jezičkom heterogenošću, te civilizacijskim i kulturološkim otvorenostima, prožimanjima, sinkretizmima i ekletičnošću. Naravno, u ovom priobalnom jadranskom gusarskom refugiju dominantni etnički, jezički i politički element bi bio onaj etrurski, i u njega bi se apsorbirali (naravno unoseći i neke svoje osobenosti) svi ovi drugi. Posebice bi to bio slučaj sa Spinom i njenom okolicom, uronjenim u lagune, močvarno i polumočvarno područje sa otocima i kanalima^{46,47} Možda se gusarska baza nalazila i u gradu Atri. Plovidba morima u ovo doba nije bila nimalo jednostavna, pa su i gusari koji bi operirali i po Jadranskom moru, morali posjedovati i značajno i znanje i iskustvo plovidbe morem, koje bi se prenosilo i generacijski.⁴⁸

U Italiji je 325. god. p. n. e. fokus Rimske Republike bio usmjeren na II. samnitski rat i borbe koje su vođene u Kampaniji i susjednom apeninskom području. U odnosu prema etrurskim državicama, Republika je od 351. god. p. n. e. pa sve do 311. god. p. n. e. održavala određeno stanje zatišja,⁴⁹ dok

⁴⁶ Sassatelli – Govi, 2013, 295.

⁴⁷ Sassatelli, 2004: “Ed e cosl che si e ipotizzato, credo a ragione, che il ben noto decreto ateniese del 325/324 a. C., con il progetto di una colonia da inviare in Alto Adriatico per tutelare i traffici greci dalla pirateria tirrenica, fosse proprio in funzione degli Etruschi coagulati e divenuti a Spina dei pericolosi pirati, molto vivaci e attivi, organizzati in una o piu comunita costiere del tutto avulse dal loro antico entroterra e di conseguenza tutte proiettate sull' Adriatico.”

⁴⁸ O tome kako bi izgledala plovidba Jadranskim morem u starijim vremenima slikovit prikaz nudi M. Kozličić u svome djelu “Historijska geografija istočnog Jadrana u starom vijeku”, 7–8: “Kako li to uopće izgleda biti zapovjednik broda, ili pak kao pomorski oficir držati četverosatnu stražu (*guardia*), a da nemate kompas, brzinomjer, dubinomjer i uređaje za satelitsku navigaciju?! Ploviti dakle antičkim Jadranom na kojem je svjetionik u najboljem slučaju svakih 100 milja, kada nemate na raspolaganju radio-farove, navigacijska svjetla na vlastitom, ali ni bilo kojem drugom brodu, pa u noćnoj tmini ni vizualno ne možete registrirati tko vam dolazi u susret. Također, kada se možete pouzdati jedino u snagu mišića vlastitih veslača ili dobar smjer i snagu vjetrova, a ne u mehanički pogon. Kada, dakle, imate brod toliko slabih maritimnih mogućnosti da stalno morate ‘bježati’ od mora; kada vam se kormilo sastoji tek od ‘prostor’ krmenog vesla, umjesto da imate suvremeni kormilarški uređaj, pa još i njegovu rezervu; kada je brzina brda tako mala (oko 5 čv), da ‘zaboraviš’ kada si to krenuo na more. Na kraju, kada nemaš radio uređaj i teleprinter da kontinuirano primaš meteo-proгнозу te sve moguće druge obavijesti potrebne za sigurnu plovidbu. Pa nemaš peljara kao danas, ni planova ni navigacijskih karata, te nita ostalih pomoračkih publikacija. Drugačije rečeno, kad iz cijelog toga skupa imaš tako malo da se slobodno može kazati, u odnosu na ovo naše suvremeno doba, da nemaš ništa!”

O opasnostima plovidbe Jadranom sa kraja V. i početkom IV. st. p. n. e. v. *Lys. Diogeiton*, 25; *Athen.* XIII 621d.

I govornik i advokat, atenski metek, Lisija (Λυσίας; živio cca 445. – cca 380. god. p. n. e.) je u svome govoru *apud Athenaeum* XIII 621d istakao da se na Jadrano plovilo uz 50 % rizika.

⁴⁹ Od 358. do 351. god. p. n. e. trajao je rat Tarkvinija, kojeg su podržavali Falisci i Cere, sa Republikom. Rat je završen sa 40-godišnjim primirjem. Etrurci su 311. god. p. n. e. pokrenuli napad na teritoriju pod hegemonijom Rima, sa čime su otpočeli novi sukobi etrurskih gradova sa Rimom. Ceccarelli, 2016, 29.

su legije bile angažirane na jugu i jugoistoku. Etrurske državnice u etrurskom jezgri, iako je vrijeme njihovog vrhunca neumitno prošlo, još uvijek su bile nezavisne, i tek će u prvim decenijama III. st. p. n. e. biti stavljene pod hegemoniju Republike.⁵⁰ Ali ta nezavisnost je tada bila svedena samo na jezgro Etrurije i neke vanjske izolirane tačke, jer su u prethodnom razdoblju (od kraja VI. st. p. n. e.) za vlast etrurskih gradova izgubljene oblasti u dolini rijeke Po, Laciju i Kampaniji.⁵¹

⁵⁰ Rimljani su 265. god. p. n. e. opustošili savezno etrursko svetište *Fanum Voltumnae*, čime je i prestala postojati unija 12 etrurskih državnica. *Plin. Mai. NH. XXXIV, 34*; Camporeale, 2016, 29.

⁵¹ Pallotino, 2008, 207–208: “U razdoblju najvećega sjaja Spina je zasjenila Adriju i preuzela funkciju trgovačkoga ključa između istočnoga Sredozemlja i kopnene Europe. Sada su položaji Adrije i Spine nekoliko kilometara u kopnu od današnje obalne crte, pokopani širenjem padske delte. Taloženje je, međutim, u Spini počelo ranije, već na početku 4. st., izazvavši naglu i nezaustavljivu propast luke koja je u rimsko doba bila samo bajoslovni spomen. Adrija je pak u 4. st. iznova preuzela prvenstvo, također i na korist trgovačkih potreba etruščanskih zajednica koje su preostale u padskom području, što dokazuje i nekoliko etruščanskih natpisa iz toga doba. Ne može se s druge strane isključiti niti da je u nadomještanju Spine skromno sudjelovala i južnija Ravena, gdje ima tragova naseobine na sohama iz 4. st.; nije isključeno niti da se etruščanski nadzor mogao protegnuti sve do Riminija, makar grad Arimin i bio mlađega podrijetla i ne zamjenjivao drevna unutrašnja središta Romagne, posebno Verucchio koji u postarhajsko doba još cvjeta.”³⁷ Usp. M. ZUFFA, *Scritti di archeologia*, Rim 1982.”

Pallotino, 2008, 215–216: “Doista, dok je predaja do u riječ složna da su se galske akcije protiv Etrurije, protiv Rima i prema Apuliji razuzdale u prvim godinama 4. st., arheološka svjedočanstva ne dokazuju galsku nazočnost, u Bologni i Marzabottu nije dokazana prije druge polovice 4. st. Pseudo-Skilakova Oplovba (Peripl) govori da su na Jadranu postojali Etruščani zajedno s grčkim gradom (Spinom? *GGM LI, 24*), a njezini izvori potječu približno iz sredine 4. st. Očito je da ti povijesni događaji nisu sustavno zaposjedanje po zemljopisnom redu. Moramo se ipak složiti da je veliki napadački potisak što su ga izazvali Boji i Lingoni prešavši Pad dobio više-manje izravan nastavak u pokušaju Senonaca da prodru prema Jadranu i na jug prije nego što se dogodio, ili bio okončan, pothvat pravog ‘osvajanja’ padske Etrurije.⁵⁷ ...Na početku 4. st. etruščanski sustav možda je još bio netaknut, unatoč galskome pritisku i napadu koji je trajao. Temeljio se na posjedu većih gradova i na njihovoj naprednosti, uz to i na sigurnim vezama između Bologne i Spine (kamo se atička keramika uvozi sve do oko 380. god. pr. Kr.), te između Bologne i tirenske Etrurije preko Marzabotta. Tek poslije će se on razlomiti i raskomadati do te mjere da se gradovi podvrgnu prevlasti napadača; zasigurno Boja, po kojima je vjerojatno uzela ime Bononija, etruščanska Felsina, vjerojatno Lingona i tek na istočnome kraju nekadašnjeg područja etruščanske vlasti Senonaca.⁵⁹ To je sada uobičajeno mišljenje, primjerice G.V. GENTILI i M. ZUFFA u *I Galli e l'Italia*, op. cit. 114 i d. i 144 i d.⁵⁹ O Bojima posebno v. KRUTA u *Études Celtiques* XVII, 1980, 7–32.” Pallotino, 2008, 218: “No već smo spomenuli da najezda nije tekla kao potpuno i trenutačno osvojenje. Gradovi su se odupirali, a ne može u njima isključiti niti suživot pobjednika i pobijeđenih. U Bologni se galska grobišta grupiraju na prostoru najstarijih vilanovskih, pokazujući da se površina grada ponešto smanjila.⁶² Drugdje se pojavljuju nova mala središta poput Monterenzija u dolini Idice južno od Bologne,⁶³ koja možda suradnjom mjesnih žitelja i došljaka nadomještanju stare gradove u opadanju. Pravi pravcati etruščanski otoci mogli su nadživjeti keltizaciju i preko polovice 4. st., primjerice na moru ostacima Spine i nadasve u Adriji, u doticaju s venetskim svijetom i možda uz njegovu pomoć. Uz citirani Pseudo-Skilakov navod može se spomenuti djelovanje ‘tirenskih’ gusara koji se spominju na atenskome ukazu iz 325/4., a zasigurno se mogu poistovjetiti s Etruščanima koji su djelovali iz uporišta na sjevernom Jadranu.”⁶⁴

⁶² G. SASSATELLI u *I Galli e l'Italia*, op. cit. 117. i d.

⁶³ P.DALL'AGLIO, D. VITALI i dr. u *MEFRA XCIII*, 1981, 155–182. *Monterenzio e la valle dell'Idice*, *Archeologia e storia di un territorio* (katalog izložbe), Monterenzio 1983.

⁶⁴ L. BRACCESI, *Grecità adriatica*, op. cit. 286.

Sassatelli – Govi, 2013, 298–299: “Only Mantua and Spina survived this upheaval, the first because of its strategic position, the second because it was decentralized and surrounded by marshes and dunes. Spina became a collection point for many Etruscans of the Po region who fled after the Gallic onslaught, and who devoted themselves to trade and piracy on the Adriatic Sea. The continuity of Etruscan presence on the sea is not just at Spina, but covers a wide coastal strip running from Adria to Ravenna, where there is massive importation of Etruscan ceramics (from Volterra, but also from other centers of northern and interior Etruria) and, to a lesser extent, of goods from Magna Graecia and Sicily, if we think of the ‘Greco – Italic’ amphorae. Here there is also a significant local production of pottery and ceramics both figured and undecorated, most notably those of ‘Upper-Adriatic’ type, a typical production of the Etruscans of the northern Adriatic, perhaps also aided by the

Spina i Adrija su u IV. st. p. n. e., a i ranije, bili gradovi i zajednice iznimno etnički, narodnosno, jezički heterogeni, religijsko i kulturno osebujni i civilizacijsko-kulturološko eklektični. Tu je pored nesumnjive etrurske osnove, bio i značajan broj Grka do te mjere da pojedini izvorni narativi ova dva grada smatraju i grčkim,⁵² Veneta⁵³, Kelta⁵⁴, Umbra, Mesapa i drugih Italika, i moguće Histra, Liburna i Ilira sa istočnojadranskog kopna i otoka.

U "Periplusu" Pseudo-Skilaka, djelu za koje se smatra da je nastalo u šestoj ili sedmoj deceniji IV. st. p. n. e. navodi se sljedeće za dio zapadne obale Jadranskog mora (poglavljja XVII, XVIII i XIX): ΤΥΡΡΗΝΟΙ. Μετὰ δὲ τὸ Ὀμβρικὸν Τυρρηνοί. Διήκουσι δὲ καὶ οὗτοι ἀπὸ τοῦ Τυρρηνικοῦ πελάγους ἔξωθεν εἰς τὸν Ἀδριανὸν καὶ πόλις ἐν αὐτῇ Ἑλληνίς [Σπῖνα], καὶ ποταμός· καὶ ἀνάπλους εἰς τὴν πόλιν κατὰ ποταμὸν ὥς κ' σταδίων. Καὶ ἐστὶν ἐπὶ αὐτῆς ἀπὸ Πίσης πόλεως ὁδὸς ἡμερῶν τριῶν. ΚΕΛΤΟΙ. Μετὰ δὲ Τυρρηνοὺς εἰσι Κελτοὶ ἔθνος, ἀπολειφθέντες τῆς στρατείας, ἐπὶ στενῶν μέχρι Ἀδρίου [διήκοντες]. Ἐνταῦθα δὲ ἐστὶν ὁ μυχὸς τοῦ Ἀδρίου κόλπου. ΕΝΕΤΟΙ. Μετὰ δὲ Κελτοὺς Ἐνετοὶ εἰσιν

arrival of artists from interior Etruria and from the *Ager Faliscus* ('Faliscan territory', see Chapter 14). The economic vitality of this Adriatic coast and especially of Spina at this late stage is also evidenced by epigraphic documentation at Spina, where Veneti, Italic groups, Faliscans, Messapians and also Gauls resided. The piracy of the Etruscans of the Po region is perhaps the reason for the famous Athenian decree of 325–324 BC, relating to a colonization scheme to protect Greek traffic in the northern Adriatic. This late Adriatic-Etruscan culture survives long into the third century BC and is welded chronologically to the first episodes of the Romanization of the Po Valley, which begins right from Rimini, an ancient Etruscan town that has now become a true 'Adriatic port' for the entire Po region."

Budić, 2022, 88: "Provala keltskih plemena u dolinu rijeke Po na početku 4. st. pr. Kr. dovela je do političko ekonomskih promjena u etrušćanskim naseljima i jadranskim emporijima.³⁹⁵ Budući da je većina padskih naselja nastradala, smatra se da su Adrija i Spina postale utočišta za etrušćanske izbjeglice.³⁹⁶ Oba su se naselja nalazila u močvarnom okruženju pa su stoga bila idealna mjesta zbjega. Tijekom 4. st. pr. Kr. primjećuje se porast etrušćanskog materijala i smanjenje grčkog izvoza prema unutrašnjosti. Među pisanim tragovima prevladava etrušćansko pismo, a sveukupni porast broja natpisa tumači se kao širenje pismenosti među stanovništvom.³⁹⁷ Zbog položaja Spine, vjeruje se da je naselje s vremenom postalo gusarsko uporište s dominantnim etrušćanskim stanovništvom, dok su grčki trgovci postali manjina.³⁹⁸

³⁹⁵ O tome svjedoče antički autori poput Plutarha (Cam. XVI, 1–2), ali i arheološka istraživanja. Vidi Sassatelli 2004, 24–25.

³⁹⁶ Sassatelli 2004, 21–22.

³⁹⁷ Sassatelli 2004, 23; 25. Etrušćansko pismo prevladava u Spini od sredine 4. st. do prve polovice 3. st. pr. Kr. (Reusser et al. 2011, 107).

³⁹⁸ Sassatelli 2004, 28; Reusser et al. 2011, 107–108.

⁵² *Pseu. Skyl.* 17 ("grčki grad Spina"); *Dionys. Hal. Ant. Rom.* I, 18, 2–5 (Spinu osnivaju Pelazgi koji su došli iz balkanske Grčke); *Strab. Geo.* V, 1, 7 ("drevni slavljani grčki grad" i ima riznicu u Delfima); IX, 3, 8 (ima riznicu u Delfima); *Plin. NH* III, 120 (Spinu osnovao Diomed, ahejski junak Trojanskog rata, i ima riznicu u Delfima); III, 125; *Iust.* XX, 1, 9 ("Spina u Umbriji, ima svoje porijeklo od Tesalaca"); *Steph. Byz. Eth.* Σπῖνα, πόλις Ἰταλίας, ὡς Εὐδοξὸς καὶ Ἀρτεμίδωρος. τὸ ἐθνικὸν Σπινάτης, ὡς τοῦ Βέμβινα Βεμβινάτης; Gaucchi, 2017b, 77.

Međutim, broj i narav pronađenih natpisa u Spini ukazuje na iznimnu dominaciju etrurskog pisma i etrurskog jezika. Benelli, 2004; Haack, 2017, 191: "Finally, the Etruscan language, whose 180 inscriptions were discovered in the settlement and above all in the necropolis of Valle Trebba and Valle Pega between the 6th and 3rd century BC. These inscriptions were written in an alphabet which was used in Northern Etruria and had a private nature.... Of all the languages, Etruscan occupies a dominant position in terms of the quantity of inscriptions." 192: "On the contrary Etruscan writing is present everywhere in Spina. As regards the quantity, it represents 90% of the Spinetan inscriptions and Etruscan inscriptions are found in the urban area as well as in the funerary contexts of Spina. Most of them are funerary inscriptions of ownership, but we would be wrong if we limited Spinetan epigraphy to this sort of inscription. In Spina, an impressive quantity of alphabets was discovered." O etrurskim natpisima inače v. *CIE*, *TLE*, *TLE²* i *ThLE*.

⁵³ Pfiffig, 1961.

⁵⁴ Vitali, 1993; Vitali, 1998; Tori, 2006.

ἔθνος, καὶ ποταμὸς Ἡριδανὸς ἐν αὐτοῖς. Ἐντεῦθεν δὲ παράπλους ἐστὶν ἡμέρας μᾶς. (“Poslije Umbra, dolaze Etrurci. Oni se protežu od Tirenskog mora do Jadrana. U njihovoj zemlji se nalazi grčki grad Spina sa rijekom, a putuje se uzvodno do grada 20 stadija. Putovanje od grada Pise do tog istog mjesta traje tri dana. Sljedeći poslije Etruraca je narod Kelta, koji je zaostao poslije keltskog pohoda i koji zauzimaju malo područje koje se širi do Jadrana. Na tom mjestu počinje vrh Jadrana. Poslije Kelta dolazi narod Veneta, u čijoj zemlji je rijeka Eridan. Tu putovanje traje jedan dan.”)

Sudeći po informacijama iz Pseudo-Skilaksa, etrursko prisustvo je potvrđeno na jadranskoj obali za središnje decenije IV. st. p. n. e. Istina, ovo prisustvo je relativno zemljopisno neodređeno, kao pojas u okviru kojeg se nalazi nalazi Spina, ali koja se i definira kao grčki grad.

Informacija o nesigurnosti za grčke plovidbene puteve i pozicije na Jadranu sa natpisa *IG II² 1629* od sredine IV. st. p. n. e. pa nadalje nije usamljena u dostupnoj izvornoj građi. Da je i pored ambiciozne (i uspješne) političke, vojne, osvajачke i naseobinske djelatnosti sirakuškog tiranina Dionisija Starijeg na Jadranu,⁵⁵ osnivanja i etabliranja grčkih apoikija na srednjojadranskim otocima i dijelu zapadne jadranske obale,⁵⁶ postoji i snažna gusarska aktivnosti govori i sljedeća Diodorova obavijest (XVI, 5, 3): κατὰ δὲ τὴν Ἀπουλιαν δύο πόλεις ἔκτισε βουλόμενος ἀσφαλῆ τοῖς πλέουσι τὸν Ἰόνιον πόρον ποιῆσαι: οἱ γὰρ τὴν παραθαλάττιον οἰκοῦντες βάρβαροι ληστρίσι πολλὰς πλέοντες ἄπλουν τοῖς ἐμπόροις παρεσχεύαζον πᾶσαν τὴν περὶ τὸν Ἀδρίαν θάλατταν. (“U Apuliji je /Dionisije Mlađi⁵⁷, op. S. M./ osnovao dva grada jer je htio moreplovcima učiniti sigurnim prijelaz preko Jonskog mora, jer su barbari koji su živjeli uz obalu običavali isploviti u brojnim gusarskim brodovima i učiniti cijelu obalu duž Jadranskog mora nesigurnom za trgovce.”)

Nakon što je uslijed skoro dvodecenijskih unutarnjih sirakuških političkih turbulencija koje su započele još u vrijeme prve tiranije Dionisija Mlađeg, srušena sirakuška vlast i na Jadranu, nesigurnost i stanje sa gusarskim prepadima i napadima se moralo dodatno pogoršavati. Samim tim, onda je i atenski polis bio prisiljen reagirati kako bi zaštitio svoje ekonomske interese. U prilog činjenici o iznimnoj zainteresiranosti atenskog polisa za sigurnosno stanje na Jadranu koje su ugrozili etrurski gusari, svjedoči i govor koji je pred Atenjanima održao Hiperid, atenski orator i političar.⁵⁸ Hiperidov govor pod naslovom ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΦΥΛΑΚΗΣ ΤΩΝ ΤΥΡΡΗΝΩΝ (“O zaštiti od Etruraca”) je sigurno održan prije nego što je donijeta odluka o jadranskoj apoikiji, i vjerojatno je služio za podsticanje Atenjana da podrže atensku pomorsku i naseobinsku kampanju na Jadranu. Nažalost, skoro čitav govor je trenutno nedostupan, izuzev manjih fragmenata sačuvanih u Harpokrationovom leksikonu:

k73: ΚΟΜΙΣΤΙΚΑ ΠΛΟΙΑ. Ὑπερείδης ἐν τῷ περὶ τῆς φυλακῆς τῶν Τυρρηνῶν. ἔοικε καλεῖσθαι κομιστικὰ πλοῖα ἐν οἷς ἐκόμιζον οἱ Τυρρῆνοί τὰ ληφθέντα λάφυρα, ὥς αὐτὸς ὁ ῥήτωρ ὑποσημαίνει ἐν

⁵⁵ Dionisije Stariji je bio tiranin Sirakuze i “pomorskog” carstva koje je stvorio od 405. do 367. god. p. n. e.

⁵⁶ Novak, 1961, 188: “Dionizije Stariji je nekako u isto vrijeme razvio veliku djelatnost za proširenje i učvršćenje sirakuške trgovine i svoga imperija na Jadranskom i na Tirenskom moru. On je osnovao kolonije u Ankoni i Numani, zauzeo Adriju na ušću Pada i u nju uselio i Sirakužane, on je osnovao na otoku Issi (Visu) koloniju Issu s grčkim dorskim, najvjerojatnije sirakuškim elementom, a zatim pomogao Jonske Parane da na otoku Farosu u Jadranskom moru osnuju svoju koloniju. Issa je, kao i ostale spomenute Dionizijeve kolonije, bila izravno pod vlašću Sirakuze pa je Dionizije u njenoj luci koja je najzgodnija za čuvanje sigurnosti plovidbe na Jadranu, a i posjeda u Dionizijevom kolonijalnom imperiju, postavio svoga eparha s jednim odredom trijera da bdije nad sigurnošću toga imperija. Iz Isse je Dionizijev eparh pomoću svoje straže na visokom Humu doista i bdio na siciliskim posjedom na Jadranu, kao i nad sigurnošću onih koji su bili pod Dionizijevom zaštitom kao što je bila novoosnovana kolonija na Farosu. To je on god. 384. stvarno i pokazao i svoju dužnost izvršio.”

⁵⁷ Sin i nasljednik Dionisija Starijeg, bio je i sam tiranin Sirakuze u periodima od 367. do 357. p. n. e. i od 346. do 344. god. p. n. e.

⁵⁸ Ὑπερείδης, živio od cca 390. do 322. god. p. n. e.

τῷ λόγῳ. (“Transportni brodovi: Hiperid u ‘O zaštiti od Etruraca’. Čini se da su se brodovi koje su Etrurci koristili da prevoze zarobljeni plijen nazivali transportnim brodovima, kao što sam govornik ukazuje u govoru”).

p88: ΠΡΟΒΟΛΙΟΝ. εἶδος δόρατος, ᾧ χρῶνται οἱ κυνηγέται πρὸς τὴν τῶν συῶν θήραν. Ὑπερείδης ἐν τῷ περὶ τῆς φυλακῆς τῶν Τυρρηνῶν τροπικῶς ἐκ μεταφορᾶς ἐχρήσατο τῷ ὀνόματι. ὅτι δὲ δόρου τι σημαίνει πολλάκις ἔστι μαθεῖν ἐκ τοῦ Ξενοφῶντος Κυνηγετικοῦ. (“Probolion: Vrsta koplja, kojim se lovci služe za lov na veprve. Hiperid ‘O odbrani od Etruraca’ je tu riječ upotrijebio figurativno kao metaforu. Da često označava koplje, moguće je saznati iz Ksenofontovog ‘Kinegetikosa’.”)

Vjerojatno iz istog povijesnog konteksta je potekao i govor Dinarha⁵⁹, još jednog govornika iz Atene, pod naslovom ΤΥΡΡΗΝΙΚΟΣ (“Etrurski govor”). Nažalost, i tekst ovog govora je trenutno nedostupan, izuzev isto manjih fragmenata sačuvanih u Harpokrationovom leksikonu:

k41: ΚΕΡΚΟΥΡΟΣ. εἶδος τι νεῶς: Δείναρχος Τυρρηνικῷ. (“Laki brod: Vrsta broda. Dinarh u ‘Etrurskom govoru’”).

l22: ΛΙΠΑΡΑ. Δείναρχος Τυρρηνικῷ. μία τῶν καλουμένων Αἰόλου νήσων περὶ τὴν Σικελίαν ἢ Λιπάρα, ὡς Εὐδοξος ζ περιόδου. (“Lipara: Dinarh u ‘Etrurskom govoru’. Lipara je jedan od takozvanih Eolskih otoka oko Sicilije, kako kaže Eudoks u sedmoj knjizi Perioda.”)

o6: ΟΙΚΗΜΑ. ἀντὶ τοῦ δεσμωτήριον Δείναρχος ἐν Τυρρηνικῷ καὶ ἐν τῷ κατὰ Ποσειδίππου, ἀντὶ δὲ τοῦ πορνεῖον Αἰσχίνης ἐν τῷ κατὰ Τιμάρχου. (“Zgrada: Umjesto zatvora Dinarh u ‘Etrurskom govoru’ i ‘Protiv Posejdipa’. Umjesto bordela Eshin u ‘Protiv Timarha’”).

p59: ΠΕΡΙΣΤΑΣΙΝ. Δείναρχος Τυρρηνικῷ ‘μετὰ ταῦτα τοῦ Δάμωνος ἤδη περὶ ἀναγωγὴν ὄντα με περιστάσιν ποιησαμένου καὶ μαρτυρεῖν ἀξιοῦντος’ καὶ τὰ ἐξῆς. μήποτε τοιοῦτόν ἐστι τὸ λέγομενον, ἐν κύκλῳ περιέστη με αὐτὸς καὶ οἱ συμπαρόντες αὐτῷ, καὶ μαρτυρεῖν ἠνάγκαζον, ἵνα τὴν αὐτὴν ἔνοιαν ἔχῃ τῷ περιστάτῳ με ἐποίησαν. ἐν ἐνίοις δὲ ΠΑΡΑΣΤΑΣΙΝ γράφεται. (“Okruženje: Dinarh u ‘Etrurskom govoru’: ‘Nakon ovih stvari, kada je Damon, budući da sam već bio na rubu isplovljavanja, napravio okruženje i očekivao da svjedočim’ i tako dalje. Možda je ono što se govori nešto takvo: ‘On i oni s njim su me okružili u krug i prisilili me da svjedočim’, pa ima isto značenje kao ‘opkolili su me’. U nekima je napisano ‘parastaza’.”)

s48: ΣΤΡΟΦΑΔΕΣ ΝΗΣΟΙ. Δείναρχος Τυρρηνικῷ. νῆσοι τινές εἰσι μετὰ Ζακύνθου καὶ Ἥλιδος κείμεναι. (“Otoci Strofadi: Dinarh u ‘Etrurskom govoru’. To su određeni otoci koji leže između Zakinta i Elide”).

Sudeći po fragmentima l22 i s48 iz Dinarhovog “Etruskog govora”, moglo bi se i pretpostaviti da su etrurski gusarski napadi ugrožavali ne samo Jadransko, nego i Jonsko more i Mesinski tjesnac. Po ovome bi se onda moglo pretpostavljati da se baze iz kojih su isplovljavali ovi etrurski gusari nisu nalazile (samo!?) na Jadranu, nego i na obali etrurske jezgre na Tirenskom moru (npr. možda vezani za gradove i države Cere, Tarkvinij, Vulci i Populoniju). Ali, činjenica da je atenska eklesija donijela odluku da se atenska apoikija osniva na Jadranu, i to sa intencijom zaštite pomorskih puteva, trgovine i snabdijevanja žitom od etrurskih napada, ipak bi upućivalo na to da su se te baze ipak nalazile negdje na Jadranu. Atenjani su inače i deceniju ranije (335/334. god. p. n. e.) uputili protiv gusara ratnu ekspediciju pod komandom stratega Diotima. Nakon povratka sa uspješne kampanje “za zaštitu

⁵⁹ Δείναρχος, živio od cca 361. do cca 291. god. p. n. e.

protiv gusara, prema dekretu Naroda, koji su predložili Likurg⁶⁰ iz Butadaje⁶¹ i Aristonik iz Maratona⁶², Diotim je počašćen u godini (334/333. god. p. n. e.) kada je Ktesikl bio arhont eponim.⁶³ Još uvijek su nepoznati destinacija i borbeni itinerarij Diotimove ekspedicije.

Sirakužani su svoj pljačkaški pohod iz 384. god. p. n. e. na etrursko svetište Pirgi, kod Cere, pravdali time da oslobađaju more od etrurskih gusara.⁶⁴ Diodor (XVI, 82, 3) spominje i izvjesnog Etrurca Postumija, koji je napadao pomorske puteve sa 12 gusarskih brodova, i kojeg je zarobio i dao pogubiti Timoleon⁶⁵ (ὁ δὲ Τιμόλεων Ποστόμιον τὸν Τυρρηνὸν δώδεκα ληστρίσι τοὺς πλείοντας ληϊζόμενον).⁶⁶ I egejski otok Delos se osjećao ugroženim od etrurskih gusara, pa je početkom III. st. p. n. e. investirao

⁶⁰ Λυκούργος (živio cca 390. – cca 325. god. p. n. e.) je čuveni atenski orator i političar, koji je dominirao politikom polisa od poraza u bitci kod Heroneje 338. god. p. n. e. pa sve do oko 324. god. p. n. e. U tom periodu je atenski polis, zahvaljujući nizu reformi, ostvario finansijske prihode, koji su omogućili povećanje mornarice, popravljane gradskih fortifikacija, javne radove (između ostalog obnovljen je i proširen Dionisijev teatar, izgrađene su nove konstrukcije na Pniksu... itd...), te osiguravanje značajnih rezervi. O tome v. Bosworth, 2006, 850–851: “Of the old city states of Greece Athens was the most powerful and the most volatile. During Alexander's reign she achieved a peak of material prosperity and her military potential became formidable. That was largely due to the financial administration, controlled over twelve continuous years by the Eteobutad aristocrat, Lycurgus son of Lycophron. Much is obscure about the nature of his office, and the evidence is often ambiguous. In practice Lycurgus controlled the finances of Athens, operating with the existing financial organs, the theoric commission and the stratotic fund but directing the surplus as he considered proper. In effect he had inherited the role of the theoric commission in the previous generation, perhaps as a result of the legislation of Hegemon which restricted the powers of the theoric officials. From (probably) 336 to his death in 325/4 Lycurgus was the financial overlord,¹² serving in his own right for the statutory limit of five years and then operating through various proxies, whom he effectively controlled. One of them, Xenocles of Sphettus, is attested in office during the period.¹³ The revenues distributed were enormous. The total sums handled by Lycurgus were estimated in antiquity between 14,000 and 18,900 talents, and the annual revenues during his administration are said to have been 1,200 talents, triple the income in 346. This vast increase is attributed to Lycurgus' initiative, and there is some evidence of his efforts to secure the bases of indirect taxation. Metics and foreign traders were attracted to the city by favourable legislation (Tod no. 189 = Harding no. 111), and in this period the Athenians were prepared to establish a colony in the Adriatic with the explicit aim of securing commerce (Tod no. 200 = Harding no. 121 lines 217–20). Increased commerce brought increased harbour and sales taxes, as well as the standard metoikion paid by aliens who opted to reside in Athens. The legislation also helped create goodwill, which was invaluable during the great famine of the 320s when imported grain was at a premium.”

¹² [Plut.] Mor. 841B–C; 8j 2 B (based on the decree of Stratodes, which survives in part as IC n2 457). The dating here preferred is argued by Cawkwell 1963 (c 107) 54–5 and Rhodes 1981 (B 94) 515–17. For the more traditional dating of 338–326 see Mitchel 1970(0 203) 12; Will 1983 (D 245) 22–4.

¹³ [Plut.] Mor. 841c. For Xenocles see Meritt 1960 (B 155) 2–4, no.3; Mitchel 1970 (c 203) 29.

⁶¹ Βουτάδαι, jedna od atičkih dema.

⁶² Μαρκάθων, jedna od atičkih dema.

⁶³ IG II² 1623, 276–308 = PH3845; *Psen. Plut. Vitae decem oratorum, Lycurg.* 844a.

Možda se na navedenu počast odnosi i fragmentarni epigrafski spomenik IG II²,1 336 = PH347193 = IG II² 414 = PH2632 = IG II³,1 405 = PH347262 = SEG 21: 276 = PH291403 = IG II³,1 462 = PH347319 = Schwenk, Athens 25 = AIO IGII31/336 sa Akropolja; Inscriptiones Graecae online: http://pom.bbaw.de/ig/digitale-edition/inschrift/IG%20II_III%C2%B3%201,%20336.

⁶⁴ *Pseudo-Aristol. Oeco.* II.1349b; *Diod.* XV, 14, 3–4; *Polyan. Strat.* V, 2, 21.

⁶⁵ Τιμόλεων (živio od cca 411. do 337. god. p. n. e.), vojskovođa i državnik Sirakuze, rodom iz Korinta.

⁶⁶ Diodor ova dešavanja datira u godinu arhonta eponima Lisimahida (339/338. god. p. n. e.) i konzula Kvinta Servilija i Marka Rutilija (mart 342. – mart 341. god. p. n. e.).

1000 drahmi kako bi organizirao svoju odbranu.⁶⁷ Etrurski gusari su nekad u III. st. p. n. e. bili plaćeni od Argivaca kako bi ukrali statuu Here iz hrama u Samosu.⁶⁸

Camporeale G. (2016, 73) sa gusarskom aktivnošću Etruraca u IV. st. p. n. e. povezuje i Strabonov podatak VI, 2, 2 → “The dawn of the historical period gives rise to another account reported by ancient sources that projects Etruria into the Mediterranean; Ephorus (Strabo *Geography* 6.2.2 C267) relates that Greek colonization of the eastern coast of Sicily, which goes back to the third quarter of the eighth century, was slowed because of Greek fear of the Etruscan pirates who made incursions into the Mediterranean. In all probability, this account mirrors the situation in Ephorus’s own time⁶⁹ when, (as discussed below), the Etruscans did indeed ply the seas as pirates – a situation then projected back into the remote past.”⁷⁰

O tome da su Spiniti moguće bili nositelji gusarskih aktivnosti na Jadranu u IV. st. p. n. e. možda bi indirektno nagovještavao i sljedeći Strabonov podatak V, 1, 7 o tome da je Spina bila slavni grad, a da su Spiniti imali vlast na moru: μεταξὺ δὲ Βούτριον τῆς Πραουέννης πόλισμα καὶ ἡ Σπῖνα, νῦν μὲν κωμίον πάλαι δὲ Ἑλληνικὴ πόλις ἐνδοξος. θησαυρὸς γοῦν ἐν Δελφοῖς Σπινητῶν δεικνύται, καὶ τᾶλλα ἱστορεῖται περὶ αὐτῶν ὡς θαλασσοκρατησάντων. φασι δὲ καὶ ἐπὶ θαλάττῃ ὑπάρχειν, νῦν δ’ ἐστὶν ἐν μεσογαίᾳ τὸ χωρίον περὶ ἐνενήκοντα τῆς θαλάττης σταδίου ἀπέχον. (“Između njih je Butrium, mali grad Ravena, i Spina, koja je sada selo, ali je u starini bila slavni grčki grad. Zapravo, blago Spinita prikazano je u Delfima, a osim toga, u historija se navodi da su oni imali vlast nad morem. Kažu da je prije bila na moru, sada je, međutim, u unutrašnjosti oko 90 stadija od mora.”)

⁶⁷ IG XI,2 148 = PH62610, red. 73–74: καὶ ἄλλο ἀργύριον ἐξείλομεν μετὰ τῆς βουλῆς ὃ ἐδανείσατο ἡ πόλις κατὰ ψήφισμα τοῦ δήμου εἰς φυλακὴν τῶν Τυρρηγῶν δρα[χ] / μάς ἐπὶ ταῖς προσόδοις ταῖς τῆς πόλεως παρόντων τῶν γραμματέων.

⁶⁸ *Athen.* XV, 672b-c.

⁶⁹ Historičar Efor (Ἐφορος ὁ Κυμαῖος) je živio od cca 400. do 330. god. p. n. e.

⁷⁰ O etrurskom gusarstvu v. Gras, 1976; Giuffrida-Ientile, 1983; Braccesi, 2004; Sassatelli, 2004.

Iliri u kontekstu natpisa *IG II² 1629*

U ovom periodu je započelo i završno doba postojanja autarijatske narodnosne zajednice i njene politije, koja je bila dominantni politički i vojni činilac na prostranstvima zapadnog i središnjeg Balkana još od kraja VI. st. p. n. e. Autarijati, koji su po Strabonu (VII, 5, 11) nekoć (misli se na period ilirske protohistorije) bili „najveći i najmoćniji ilirski narod“ su se bili prvo suočili sa pustošućim napadom agrijanskog kralja Langara iz 335. god. p. n. e.⁷¹, a zatim i sa još većom, keltskom prijetnjom. Pored Autarijata, i drugi narodi, plemena, politije koje su bile sastavnice iz ilirskog etničkog i jezičkog kontinuuma su osjećale politički, vojni, naseobinski i kulturološki pritisak Kelta koji su prodirali preko Alpskih prijevoja, Podunavlja i kroz Panonsku nizinu. Posebice je taj pritisak bio izražajniji na one zajednice koje su se nalazile više u unutrašnjosti, a ne na samom jadranskom primorju. Od istočnojadranskih naroda koji se u historiografiji često svrstavaju u ilirski etnički i jezički kontinuum, Pseudo-Skilak spominje (poglavlja XX–XXVII: Histre, Liburne (sa nizom lokalnih zajednica – „gradova”,⁷² Herastamne, Buline, Hile, Neste, Mane, Enhelejce, Taulante.⁷³ Pseudo-Skilak ne spominje Ardiijece, koji su bili jezgro one Agronidske politije koja je od sredine, narednog III. stoljeća pa tijekom II. p. n. e. bila poznata po iznimnoj gusarskoj aktivnosti. Moguće je pretpostaviti da su se Ardijeji tada nalazili pod hegemonijom Autarijata, i da se njihovo ime pojavljuje tek nakon što su oko 310. god. p. n. e. od strane nadirućih Kelta urušeni autarijatska politija i hegemonija.

Mjesto

Ako je već bila izglasana odluka o osnivanju atenske apoikije na Jadranu, onda se moralo znati i precizno mjesto gdje bi to naselje, grad bili smješteni, te zahvat okolnog prostora koji bi mu pripadao. I naravno, sada se postavlja pitanje gdje se sve to nalazilo. Naravno, moguće je pretpostaviti da je taj izbor ostavljen i samom Miltijadu kao oikistesu, ali bi bilo teže pomisliti da je atenski polis se u ovu poduhvat upuštao suviše avanturistički, bez da su ranije bile proučene sve mogućnosti njegove eventualne realizacije. Uostalom, u osmoj deceniji IV. st. p. n. e. jadranske obale i otoci su već bile mnogo bolje poznate i istražene nego u ono arhaisko doba od VIII. do VI. st. p. n. e. kada bi eventualno okistima bilo prepuštano da sami izaberu u toku samog poduhvata mjesta naseljavanja. Sudeći po velikom broju nalaza proizvoda atičkih keramičkih radionica u Spini i Adriji, te određenim podacima iz dostupnih literarnih vrela koja spominju bilo u mitološkom, bilo u tradicijskom, bilo u historijskom smislu Grke na Jadranu, može se govoriti o tome kako su Atenjani već od kraja VI. st. p. n. e., i pored poslovične opasnosti povezivanja uz ovo more ili „zaliv”, u sve izražajnijoj mjeri plovili Jadranom.⁷⁴ To je, naravno, vodilo ka tome i da Jadransko more, njegove obale, otoci, zalivi, delte, poluotoci, luke, putevi, zajedno sa tamo prisutnom, pa i neposredno okolnom etnografijom, poligrafijom i politografijom budu sve poznatiji Atenjanima.

Zato im i izbor pogodne lokacije za uspostavu apoikije ne bi trebao da bude neki veći problem ili avantura. Moguće je da je Miltijad kao oikist imao pravo izbora ili bar predlaganja mjesta naseljavanja, na osnovi nekih ranijih njegovih spoznaja ili namjenskog ranijeg putovanja i upoznavanja obala. Imajući da se osnivanje apoikije povezuje sa ekonomskim interesom nabavke i prevoza žitarica do atenskih tržnica, možda bi se moglo pretpostaviti da se izabrano mjesto nalazilo negdje bliže tim

⁷¹ *Arr. Anab.* I, 5, 1–5.

⁷² Pseudo-Skilak Histre i Liburne ne uvrštava u skupinu naroda sa skupnim ilirskim imenom.

⁷³ Pored Etruraca, Kelta i Velneta, od domorodačkih zajednica na zapadnojadranskoj obali Pseudo-Skilak spominje (poglavlja XIV–XVII): Japige, Samnite i Umbre.

⁷⁴ Degmedžić, 1958, 69–70; Hannestad, 1989; Guermandi, 1998; Giudice – Reganati – Zafarana, 2004; Gaucci – Tonglet, 2019.

žitnicama ili na nekom strateškom mjestu koje bi nudilo dobru kontrolu nad pomorskim putem do tih žitnica ili bar trgovišta gdje bi se one nabavljale.

Najbolje zemljopisne uvjete za raširenije i obilnije žitne nasade na jadranskom prostoru nudi njegov sjeverozapad: Padska delta koju su ranije kontrolirali Etrurci i venetsko područje. Sa ovim prostorom su Atenjani još od kraja VI. pa tijekom V. st. p. n. e. imali intenzivnu ekonomsku suradnju, između ostalog i u nabavci i prevozu žitarica, sa tim da je došlo do opadanja toga intenziteta od početka IV. st. p. n. e.⁷⁵ Pored sjeverozapada, bolje uvjete za veću žitnu i drugu poljoprivrednu proizvodnju koja bi mogla osigurati i značajnije viškove za izvoz nudila je i zona albanske nizine koja se nadovezivala na doline rijeka Bojane i donjeg toka Drima te područje Skadarskog jezera, i eventualno Konavle, delta i donji tok rijeke Neretve sa zaleđem, područje Ravnih kotara, obalni pojas Istre, prostor sjeverne Apulije.

Naravno, i sam prvotni prostor predviđen za atensku jadransku apoikiju morao je imati i određeni poljoprivredni potencijal kako bi u određenoj, bar na onoj osnovnoj egzistencijalnoj, mjeri ova naseobina mogla biti i samodostatna. Prostor je morao imati i pristup dovoljnoj količini pitke vode. Pored tih esencijalnih potreba kako bi naseobina uopće mogla saživjeti, predviđeni prostor je morao imati i uvjete za podizanje kvalitetne luke koja je mogla primati trireme i kvadrireme, morao je imati dobar pristup otvorenom moru, morao se nalaziti na trasi pomorskog puta. Istovremeno, apoikija se nije mogla podizati na području gdje se očekivalo neprijateljstvo domorodaca, niti u blizini tadašnjih ozloglašanih gusarskih gnijezda, kao što je npr. bila Spina, niti na područjima koja su od ranije kontrolirale drugi grčki polisi ili se nalazile već utemeljene druge grčke apoikije, zauzimali ili kontrolirali Etrurci ili neki drugi organizirani, snažniji i eventualno opasniji italjski ili ilirski politički entitet (politija i država). Atenska apoikija na Jadranu se nije mogla nalaziti ni na području koje je bilo pod kojim vidom makedonske hegemonije, ili vlašću neke politije koja bi bila u ugovornom odnosu sa Makedonijom. Moglo bi se pretpostaviti i kako su Atenjani moguće bili odlučili izbjegavanja smještanja svoje naseobine na bilo koji onaj prostor koji bi na bilo koji način mogao ulaziti u orbite makedonskih interesa. To bi navodilo na pomisao da je jadranska apoikija možda mogla biti podignuta i na određenoj udaljenoj distanci od krajnjih granica makedonske hegemonije na Balkanu.

Sudeći po opisu jadranske obale u "Periplusu" Pseudo-Skilaksa, na zapadnojadranskoj strani dominiraju italjski politički entiteti Japiga, Samnita, Umbra, Veneta, a na dijelu obale su i Etrurci i Kelti. U vrijeme kada se odlučivalo o podizanju atenske apoikije, navedeni entiteti su bili snažniji i organiziraniji i sigurno ne bi dopustili na dijelu svoje obale etabliranje nove grčke naseobine, koja bi bila vezana sa Atenom i čije je osnivanje vođeno sa vrlo ambicioznim ciljevima.⁷⁶ Pored toga na ovo

⁷⁵ Budić, 2022, 87–96.

⁷⁶ Uostalom, grčki polisi na jugu Italije su se već neko vrijeme nalazili pod pritiskom italjskih naroda (Samnita, Lukanaca, Bruta, Japiga) radi čega su ovi pozivali u pomoć vojske iz balkanske Grčke. Tako su Tarentinci, ušavši u sukob sa Lukancima, prvo (343. god. p. n. e.) pozvali lakedemskog kralja Arhidama III. (Ἀρχίδαμος), koji je i (342. god. p. n. e.) došao sa velikom plaćeničkom vojskom, ali je izgubio i bitku i život 338. god. p. n. e. pod zidinama mesapskog grada Mandurije. Nakon Arhidama, na južnoitalijansko poprište je 334. god. p. n. e. stigao Aleksandar Mološki Ejakid ((Ἀλέξανδρος ὁ Μολοσσός), epirski kralj i brat kraljice Olimpijade (majke Aleksandra Velikog) i suprug Kleopatre (sestre Aleksandra Velikog)). Aleksandar Mološki je koristeći profesionalnu vojnu silu nizao pobjede nad Lukancima, Brutim, Samnitima i Mesapima, uspijevši zagospodariti južnom Italijom. Nakon pobjede nad Samnitima i Lukancima blizu grada Pestuma 332. god. p. n. e. sklopio je i sporazum sa Rimljanima. Aleksandar Mološki je uspio zauzeti i apulski grad Sipont na jadranskoj obali. Međutim, 331. god. p. n. e. Aleksandra Mološkog je ubio neki lukanski prognanik. Smrt Aleksandra Mološkog je ponovo ojačala italjske entitete na jugu, posebice samnitski savez. *FGrH*, 255,6; *Liv.* VIII, 3, 6–7; 17, 9–10; 24, 1–18; IX, 19, 10–11; *Plin. Mai. NH* III, 98; *Ius.* XII, 1, 4; 2, 1–15; XVII, 3, 15; XVIII, 1, 2; XXXIII, 1; *Oros.* III, 10; 18, 1; Romejska enciklopedija SUDA, *s.v.* Τόρον.

strani Jadrana je bila i grčka apoikija Ankona⁷⁷. Već je i klasično-civilizacijskim historičarima bila poznata činjenica da je zapadnojadranska strana po svojim osobenostima nudila slabije lučke mogućnosti i potencijale, u odnosu na istočnojadransku stranu. Tako i Livije kada opisuje pohod Kleonima Lakedemonjanina (iz 302. god. p. n. e.) na venetsko područje na sjeveru Jadrana, kaže i sljedeće (X, 2): *Circumvectus inde Brundisii promunturium medioque sinu Hadriatico ventis latus, cum laeva importuosa Italiae litora, dextra Illyrii Liburnique et Histri, gentes ferae et magna ex parte latrocinii maritimis infames, terrent, penitus ad litora Venetorum pervenit.* (“Ploveći oko rta Brundizija⁷⁸ bio je /olujom, op. S. M./ odvučen /sa svojom flotom, op. S. M./ nasred Jadranskog mora, tako da je s lijeve strane imao obale Italije bez luka, a sa desne zemlje Ilire, Liburne i Histre, divlje narode i uglavnom ozloglašene kao gusarske /narode, op. S. M./ I u strahu usmjeri kurs duboko do obale Veneta...”.) Strabon (VII, 5, 10) konstatira istu stvar o neuvjetnosti italjskih obala za luke u odnosu na one istočnojadranske: τὸν μὲν οὖν παράπλουν ἄπαντα τὸν Ἰλλυρικὸν σφόδρα εὐλίμενον εἶναι συμβαίνει καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς συνεχοῦς ἥθους καὶ ἐκ τῶν πλησίον νήσων, ὑπεναντίως τῇ Ἰταλικῇ τῇ ἀντικειμένῳ ἁλιμένῳ ὄντι: ἄλσεινοὶ δὲ καὶ χρηστόκαρποι ὁμοίως: ἔλαιόφυτοι γὰρ καὶ εὐάμπελοι, πλὴν εἴ τί που σπάνιον ἐκτετράχυνται τελέως. (“Sad je svo ilirsko primorje izuzetno dobro opskrbljeno lukama, ne samo na samoj neprekidnoj obali nego i na susjednim otocima, premda je obrnut slučaj s onim dijelom italijanskog primorja koje leži nasuprot, jer je bez luka. Ali obje su obale na isti način sunčane i dobre za plodove, jer ondje bujaju masline i vinova loza, osim možda ovdje ili ondje na krajnje krševitim mjestima.”)

Na istočnojadranskoj obali, pored većih entiteta Histra, Liburna, Enhelejaca i Taulanata, te grčkih naseobina na otocima Visu, Hvaru (Starigrad) i možda (Herakleje),⁷⁹ te naselja Butue, ipak u periodu od 335. do 315. god. p. n. e. postoje i prostori koji bi se mogli smatrati “mekim tkivom” u smislu očekivanja izostanka ili manjeg određenog lokalnog otpora osnivanju nove apoikije ili nepostojanja snažnijeg entiteta u njenoj blizini, okruženju ili zaleđu. To bi mogla biti i područja na obali i pojedinim većim otocima, čak i ako bi na njima (u slučaju otoka na njihovim drugim stranama) već postojala ranija grčka apoikija, te dio istočnojadranske obale gdje bi prebivale manje domorodačke zajednice Herastamni, Bulini, Hili, Nesti, Mani, znači od rijeke Krke pa sve do doline rijeke Neretve. Ali otežavajuća okolnost po atensku apoikiju, ako bi bila smještena na ovom dijelu kontinentalne obale bi bili poluotok Pelješac i lanac velikih srednjodalmatinskih otoka koji bi uveliko ograničavali pristup otvorenom moru. Indikativno je da se u “Periplusu” Pseudo-Skilaka (poglavlje 24) za područje od rijeke Neretve pa sve do Risana u bokotorskom zalivu (sa plovidbom procenjenom na dan i pol = cca 36 modernih sati) navodi samo rijeka Arion⁸⁰, i nijedan domorodački entitet, grčka ili nečija druga

⁷⁷ Strab. Geo. V, 4, 2.

⁷⁸ Brindisi, grad i luka na Jadranskom moru, u pokrajini Apuliji.

⁷⁹ Iako ih “Periplus” Pseudo-Skilaka ne spominje, možda su u periodu 330–320. god. p. n. e. eventualno postojale i grčke gradske naseobine i na otoku Korčuli, i to (knidska) apoikije Korkira Melaina i isejska naseljenička naseobina u Lumbardi. O tome v. Novak, 1961, 161–165 (koji smatra da je “svakako postojala i zvala se imenom Korkira Melaina u IV. st. pr. n. e.” i koji je smješta ili na mjesto današnjeg gradića Korčula ili u Velu Luku); Rendić-Miočević, 1973; Rendić-Miočević, 1980; Kuntić-Makvić, 2001; Borzić, 2010; Budić, 2022, 76–78: “Valja zaključiti da se okolnosti oko osnutka naselja na Korčuli daju svesti na dvije osnovne opcije. Moguće je zamisliti da je postojanje knidske naseobine izmišljena tradicija antičkih pisaca.³³² U drugom je slučaju postojala, ali najdulje do početka 4. st. pr. Kr. kad je propala ili je u njoj prevladao lokalni etnički utjecaj.³³³ Skloni smo prihvatiti obje varijante tumačenja koje mogu podjednako poslužiti kao korisni argumenti u daljnjoj raspravi.³³² Kirigin 2010b, 114.³³³ Nikolanci 1989d, 91–92. Takav model podržava i Mario Lombardo (2006, 20–23), Pierre Cabanes (2008, 174) i drugi; 160.

⁸⁰ Moguće Rijeka Dubrovačka. Lučić, 1959, 120: “Ovim primjedbama o lokaciji hidronima Arion htio sam samo upozoriti, da možemo još ustrajati uz mišljenje, da je Arion = Rijeka dubrovačka. To opet ne znači, da se možda daljom argumentacijom ne će morati napustiti.” Za razliku od njega. M. Kozličić (1990, 97–117) stoji na stajalištu da je Arion ustvari prepisivačka korupcija od (eventualno) ispravnog Drilon, što je teza koju je postavio M. Suić u svome članku “Gdje se nalazilo jezero iz 24. poglavlja Pseudo Skilakova Peripla?”.

naseobina i naselja, pa ni obični emporij → Καὶ ἀπὸ τοῦ Νάρωνος ἐπὶ τὸν Ἀρίωνα ποταμὸν ἡμέρας ἑστὶ πλοῦς· ἀπὸ δὲ τοῦ Ἀρίωνος ποταμοῦ [ἐπὶ τὸν Ῥίζοντα ποταμὸν] πλοῦς ἡμέρας ἡμισυ. (“Od Narona do rijeke Arion je dan plovidbe. Zatim od rijeke Arion do rijeke Rizon je pola dana plovidbe.”). Ovaj prostor (u srednjem i novom vijeku poznat kao Dubrovačka Republika) posjeduje i značajne količine pitke vode, nalazi se na glavnim pomorskim trasama koje vode sa juga prema sjevernom Jadranu, ima dobre luke i ima izlaz na otvoreno more, bez da bi ga neko mogao ugroziti sa obližnjih otoka ili poluotoka.

Naravno, kada se raspravlja o mjestu i njegovom širem prostoru na kojem je trebala biti osnovana atenska apoikija, potrebno je razlučiti šta su Atenjani koji su predlagali njeno utemeljenje, koji su to i izglasali kao zakon i koji su uklesavali tekst na epigrafskom spomeniku *IG II² 1629* razumijevali pod imenom ὁ Ἀδρία⁸¹. Sudeći po dostupnim klasično-civilizacijskim i kasnoantičkim vrelima, tijekom

Suić, 1953, 117: “Daljnjim izglaganjem jasno će se vidjeti, da se pod oblikom ΑΡΙΩΝ ima podrazumijeti pogrešno ispisan naziv za rijeku ΔΡΙΑΩΝ. Ovdje treba samo napomenuti, da ne postoji nikakva tehnička poteškoća za takvu interpretaciju, jer se u rukopisima slova Δ i Α lako zamjenjuju;⁴⁶ po tome se radi samo o ispuštanju jednog slova (λ), što u mnoštvu korumpiranih naziva u Periplusu pretstavlja zaista malenkost, preko koje se može preći. Potrebno je, međutim, na ovom mjestu ukloniti prigovor, koji se može postaviti ovakvom našem tumačenju naziva Ἀρίων. Rijeka naime Drilon (Drim) dolazi tek poslije Budve i Rhizona, kad generalna linija opisa naše obale teče u Periplusu smjerom sjevero zapad-jugoistok. Ta pojava ima svoj uzrok u samom postanju ovog poglavlja, kako ćemo dalje ukazati. Ovdje je samo dovoljno navesti, da se mogu iznijeti brojni primjeri iz onog dijela Periplusa u kome se opisuje naša obala, gdje su i drugi geografski pojmovi poredani u smjeru koji je suprotan općem pravcu navigacije u djelu.”⁴⁷

⁴⁶ Tako, npr., i u rukopisu Strabonova djela (VI 284) gdje spominje Δρίον ὄρος, na temelju čega je ispravljena lekcija μέχρη Ἀρίωνος u 14. pogl. ovog Periplusa (GGM str. 22) u μέχρη Δρίωνος = Ἀδρίωνος, s aferezom početnog Α.

⁴⁷ Npr., u 23. poglavlju, gdje se prije navodi otok Mljet (Μελίτη), a Iza njega Korčula (Κέρκυρα ἢ μέλαινα), Hvar (Φάρος) prije Visa (Ἰσσα), Brač (Κραταιά) koje je A. Mayer ispravio u Βράττια; sr. njegovu radnju u Kuhnovu »Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung« LXVI 1939, str. 85) prije Šolte (Ολύντα) i dr.

Suić, 1953, 128: “Ovim smo, vjerujemo, dokazali... 2) Da se pod rijekom Ἀρίων koju rukopisi donose nekoliko puta u ovom poglavlju i koja služi kao uporište za lokalizaciju litica i svetišta Kadma i Harmonije ima podrazumijevati rijeka Δρίων, a ne Ῥιζὼς kako je K. Müller predlagao.”

⁸¹ U tekstu natpisa se pojavljuje u formi akuzativa singulara prve (“muške”) deklinacije antičkog dijalekta: τὸν Ἀδρίαν. Pošto se pojavljuje određeni član τὸν koji se koristi za imenice muškog reda, jasno je da se akuzativni oblik Ἀδρίαν ne odnosi na ἡ Ἀδρία, tj. na grad Adriju, nego na ὁ Ἀδρίας, tj. Jadransko more. Znači, atenska skupština nije donijela da osnuje apoikiju u Adriji, nego negdje drugo na Jadranskom moru.

O dilemi je li se ὁ Ἀδρίας sa našeg natpisa odnosi na grad Adriju ili na Jadransko more v. raspravu u Degmedžić, 1958, 70: “Po svjedočanstvu mnogih pisaca grad je Adrija bio na vrhuncu razvoja naročito u V. i VI. v. pr. n. e. i bio je na glasu zbog mnogobrojnih veza s Grčkom⁴⁰. Poznato je, da je početkom IV. v. ondje tiran Dionizije Stariji osnovao koloniju⁴¹. Međutim, na izmaku toga vijeka, kad je osvanula i psefizma, grad Adrija se sve više odmicao od obale⁴² zbog pijeska, koji je nanosio Pad, a zna se, da su tada keltska plemena naselila čitav kraj oko grada⁴³. Nije dakle moguće, da bi grad Adrija bio cilj Miltijadove ekspedicije, nego Jadransko more, kao što i rod imena uči⁴⁴ i kako je već Böckh⁴⁵ ispravno sudio. Neka samo toliko bude dopušteno ispraviti njegovo mišljenje koliko se odnosi na položaj mora. Ne može se vjerovati, da se ovdje radilo o ulazu u Jadransko more, nego o njegovu gornjem dijelu, koje se u doba antike zvalo Jadransko, a donje Jonsko⁴⁶. Tome za razjašnjenje služi i primjer kod Diodora⁴⁷, gdje se govori o osnivanju dva grada u Apuliji od strane Dionizija Mlađega, a za zaštitu od gusara. Sigurnim je htio Dionizije učiniti čitavo Jonsko more; a neplovno bi bilo čitavo Jadransko more. Kad je dakle govora o dva grada, moglo bi se zaključiti da se dio mora uz Apuliju smatra Jonskim, a gornji Jadranskim.”

⁴⁰ HÜLSEN, Atria (RE II 2144); cf. VALLET, G. Athènes et Adriatique (Mélanges d'Archeologie et l'Histoire 62 pp. 33–52) 1950; GITTI, A. Sulla colonizzazione greca nell'alto e medio Adriatico (La Parola del Passato 7 pp. 161–191) 1952.

⁴¹ CASSON, Macedonia Thrace and Illyria 324; BELOCH, Griech. Gesch. II p. 169; NOVAK, Kolonizatorsko djelovanje Dionizija Starijega na Jadranu 111 sqq (Serta Hoffilleriana, Zagreb 1940).

arhajskog i klasičnog perioda grčke historije vlada terminološka različitost u definiranju morskog prostranstva koje se danas pruža sjeverno od Otrantskih vrata.⁸² Na osnovi navedenih informacija iz dostupnih vrela, za povijesni kontekst nastanka epigrafskog spomenika *IG II² 1629* bi sigurno bilo da se pod ὁ Ἀδρίας podrazumijevali prostori sjevernog i središnjeg Jadranskog mora, do otprilike Lissosa, a vjerojatno i južni dio.

Na osnovi svega izloženog, u obzir za predviđeni smještaj atenske jadranske apoikije ili bar privremeno atensko prisustvo u osmoj deceniji IV. st. p. n. e. dolazila bi mnoga mjesta, kao npr. lokacija kasnijeg Epidauruma ili neko drugo mjesto na dubrovačkom primorju,⁸³ grad Hvar⁸⁴ na

⁴² STRAB. V 178 τὴν δ' Ἀτρίαν ἐπιφανῆ γενέσθαι πόλιν φασίν; HESYCH. ἁδριανὰ κεράμια, ATHENAEUS 268 E ἁδριανὸν σίναπι; ARISTOTEL. H. A. 6 ἁδριανικαὶ ἁλεκτορίδες, DIOSC. 5 ἁδριανὸς οἶνος PLIN 35, 161 **Cois (amphoris) ea laus maxima, Hadrianis firmitas**; HÜLSEN, Atria (RE II 2144).

⁴³ BELOCH o. c. p. 170.

⁴⁴ SCHOENE (apud BRUNŠMID, Inschriften und Münzen der griechischen Städte Dalmatiens – Abhandlungen des archäologisch-epigraphischen Seminars XII Wien 1898 p. V).

⁴⁵ BÖCKH 1.1.

⁴⁶ PARTSCH, Adria (RE I 417); BÜRCHNER, Ionisches Meer (RE IX 1897); cf. PLIN. III 150 **universum autem sinum Italiae et Illyrici ambitu XVII in eo duo maria quo distinximus fine, Ionium in prima parte, interius Hadriaticum quod superum vocant**.

⁴⁷ DIODOR. XVI, 5.

⁸² Dobar pregled korištenja jadranskog i jonskog imena u dostupnoj antičkoj literarnoj izvornoj građi za prostore koje danas zauzima Jadransko more se nalazi u rukopisu doktorske disertacije Filipa Budića (2022, 164–168).

⁸³ O dubrovačkom primorju i Epidauru u prapovijesti, protohistoriji i antici v. PWRE, 1907, VI. 1, col. 51–53; Beaumont 1936, 187–188; 196; Budimir, 1952, 10–12; Marović, 1956; Lučić, 1959; Lučić, 1966–1967; Lučić, 1988; Novak, 1961, 155; 199–200; Novak, 1965; Novak, 1966; Faber, 1966; Rapanić, 1988; Batović 1988; Kos 1998, 313; Marijan, 2001, 12; 16; 22; 36; 40; 75–76; 78; 81, fus. 260; 100; 105; 116; 118; 118; 156; 159; 171; 173; 203; Čače 2002, 63; 67–70; Cabanes 2008, 173–174; Šešelj 2009, 15; 391; 460; 501–501; Budić, 2022, 95; 156–157; 160; 424, fus. 2149.

⁸⁴ O prednostima prostora (za osnivanje apoikije ili bilo kakve druge grčke naseobine) gdje se danas pruža grad Hvar te tamošnjim grčkim nalazima v. Novak, 1961, 196–197: “Na putu Egejska obala – Jonsko more – Ušće Pada – Nesakcij najpovoljnija luka za sklonište u slučaju oluje je hvarska luka. Ona je to bila i ostala dokle god se plovidba obavljala sa jedrenjacima... Jedan grčki natpis nađen je u Hvaru prilikom kopanja temelja za gradnju današnjeg Palace – hotela... Velika množina novaca raznih grčkih gradova i država nađena u Hvaru i oko njega... Iz ovog se jasno vidi, da je na mjestu današnjeg grada Hvara i u njegovoj neposrednoj okolini opstojao u IV i III stoljeću pr. n. e. jedan jaki emporij, koji je podržavao trgovačke veze sa čitavom starom Grčkom i njezinim naseobinama na Apeninskom poluotoku i na Siciliji, sa Makedonijom i Azijom. Kako se zvao taj emporij, mi ne doznajemo ni iz pisaca ni iz natpisa, vidimo samo, i to sa potpuno sigurnošću, da je taj emporij opstojao na mjestu današnjeg grada Hvara i u njegovoj neposrednoj blizini u isto doba, kad je opstojao i Pharos i to upravo u drugoj polovici IV i u III stoljeću pr. n. e.” O arheologiji Hvara v. Visković – Ugarković – Tončinić, 2022. Radovi iz navedenog zbornika se, pored određenih historijskih i arheoloških tema sa otoka Hvara, bave i istovrsnom tematikom Korčule, Visa, Jelse te drugih otoka. Posebice je vrijedan članak Kirigin – Gaffney – Vujnović – Petrić – Kaiser, 2022, u kojem se smatra da je naselje na prostoru grada Hvaru u IV. st. p. n. e., i ranije, bilo domorodačko i da je tek u narednom periodu možda potpalo pod grčku vlast: (str. 85): “Prema raspoloživim prostornim podacima grčka naseobina Faros je oko dva puta veća negoli je to domorodačko naselje u gradu Hvaru, što treba imati u vidu kada se govori o snazi pojedinih otočnih zajednica. Faros, s golemim poljoprivrednim potencijalom (oko 1200 ha u odnosu na 110 ha u gradu Hvaru) nesumnjivo je privlačio veću pozornost, pogotovo u pomorskom prometu. S druge strane, domorodačko naselje u gradu Hvaru je, kao i uvijek, imalo najvažniju stratešku važnost na otoku. Mreža komunikacija učvrstila se ubrzo nakon osnutka Farosa i Ise. Negdje u 3. st. pr. Kr. grad Hvar i njegova neposredna okolica dolaze u bliži kontakt s Isom, udaljenom samo 12 NM, koja je tada dominirala regijom. Moguće je da je domorodačka zajednica grada Hvara tada došla pod isejsku kontrolu i postala dio isejskog koinona, koji je djelovao sve do sredine 1. st. pr.

istoimenom otoku, te srednjodalmatinske pozicije sa dobrim lukama gdje su kasnije postojale isejske naseobine Epetion i Tragurion.

Naslanjajući se na svoju tezu o generičkom značenju termina εἰς Ἀδρίαν u kontekstu teksta sa natpisa IG II² 1629, C. Ferone je predložio okvirni prostor na kojem bi se nalazila lokacija atenske apoikije. Po njemu bi to bilo na apulskoj obali, preciznije u području samoga vrha poluotoka Gargano, u zoni Vieste.⁸⁵ Međutim, smatramo da ova lokacija ne zadovoljava sve kriterijume koje su tadašnje okolnosti i stanje moći u Jadranskom moru postavljale pred osnivače apoikije. Tada to nije bilo “meko tkivo” za ustanovljavanje nove zajednice, a i potencijali prekomorskih trasa i lučkih mogućnosti su značajno manji u odnosu na susjednu istočnojadransku obalu. Uostalom, u Apuliji su se, sudeći po već

Kr. Od 218. g. pr. Kr. i grčki Faros je bio pod rimskom kontrolom,⁷¹ a nakon 47. godine pr. Kr. sve zajednice otoka Hvara (a i ostale u blizini) ulaze u područje Salone kao civitates peregrinae.”⁷²

⁷¹ Polibije 7. 9. 13; Derow 2015, 274–277.

⁷² Čaće 1992b.

⁸⁵ Ferone, 2004, 42–43: “Rispetto alla generica espressione del decreto εἰς Ἀδρίαν, le considerazioni finora svolte consentono di individuare uno spazio più circoscritto per la possibile ubicazione della colonia. Non è superfluo porre attenzione alle espressioni linguistiche utilizzate nel luogo dell’epigrafe in cui si fa riferimento agli eventuali utenti non ateniesi della stazione navale. Il verbo εἰσπλεῖν, com’è già stato giustamente rilevato⁶⁰, indica nella tradizione geografica e periegetica l’atto di entrare navigando in un’insenatura o uno stretto. Ora nella geografia dello spazio marittimo, che Atene intende proteggere la è il punta del Gargano segna quasi il confine naturale tra il mare Ionio e l’Adriatico, come, peraltro, è affermato, in particolare, espressamente da Dionigi Periegeta⁶¹ e Claudio Tolomeo⁶², desumendo da fonti periegetiche precedenti. Il canale d’Otranto luogo più appropriato per assalti di pirati e non a caso già Dionigi il Giovane si era preoccupato di tutelare proprio questa area⁶³. Una conferma importante all’ipotesi della ubicazione della colonia sulla costa apula è venuta dalla scoperta nel 1987 di una grotta sull’isolotto di S. Eugenia a Vieste sul Gargano, le cui pareti hanno restituito, tra le altre, iscrizioni antiche con la dedica a Venere Sosandra⁶⁴. L’epiclesi di Sosandra riferito a Venere è attestato, infatti, solo ad Atene e a Vieste⁶⁵, l’odierno centro sulla punta del Gargano, identificato con l’antica *Ouiror* di cui parla Strabone. L’indagine archeologica nel territorio garganico⁶⁶ ha dimostrato che tra gli insediamenti compresenti nell’area solo quello di Vieste, interessato dalle correnti commerciali marittime, si urbanizzò abbastanza velocemente nel corso del IV secolo, epoca a cui risale la cinta muraria della città. La frequentazione ateniese di questo luogo a partire dalla fine del IV secolo potrebbe, dunque, ritenersi probabile⁶⁷.”

⁶⁰ FANTASIA, “ASNP” 2, 1972, 137.

⁶¹ Dionys. Per. 377–382: Ἐξείης δ’ ἐπὶ τοῖσι Καλαβρίδοις ἦθεα γαίης /
φῦλά τ’ Ἰηπύγων τετανυσμένα μέσφ’ Ὑριτοῖο / παραλίης Ὑρίου, τόθι σύρεται Ἀδριὰς ἄλμη /
πόντον ἐς ἀγγίπορον Ἀκυλῆιον.

⁶² Ptolem. Geogr. III 1, 1: καὶ ἔτι τῇ παραλίῳ τοῦ Ἀδρίου κόλπου τῇ ἀπὸ τοῦ Τίλαουέμπτου ποταμοῦ μέχρι τοῦ Γαργάνου ὄρους.

⁶³ Sull’azione dei due Dionigi cfr. Braccesi, *Grecità adriatica*, 185 ss.; P. ANELLO, *La colonizzazione siracusana in Adriatico*, in AttiConv *La Dalmazia e l’altra sponda*, 117–146.

⁶⁴ A. Russi, *La grotta con iscrizioni sull’isolotto del Faro di Vieste (Foggia). Note preliminari*, “MGR” 1989, 299–309, part. 305; ID., *Sul complesso epigrafico rupestre della “Grotta di Venere Sosandra” nell’isolotto del Faro di Vieste (Foggia)*, in AttiConv *L’età annibalica e la Puglia (Mesagne 1988)*, Mesagne 1992, 103–110; In., *Navi, wearinai e dèi in epigrafi greche e latine scoperte in due grotte del Gargano nord-orientale*, in AttiConv *Porti, approdi e linee di rotta nel Mediterraneo antico (Lecce 1996)*, Lecce 1998 [ma 1999], 105–135.

⁶⁵ Oltre ai citati lavori di Russi (*supra* n. 69), cfr. Braccesi, *Hellenikòs Kolpos*, 89–97, part. 97.

⁶⁶ M. Mazze – G. VOLPE, *La documentazione archeologica di Vieste: l’area urbana e il territorio*, “Studi Bitontini” 63, 1997, 5–28 (versione aggiornata del contributo dallo stesso titolo pubblicato in AttiConv *Uria Garganica e la Grotta di Venere sull’isolotto del Faro di Vieste (III sec. a.C.) (Vieste 1987)*, Foggia 1998, 119–136).

⁶⁷ Per le diverse proposte di ubicazione della colonia cfr. BRACCESI, *Grecità adriatica*, 296 ss., che propone di ubicare la colonia sulla costa apula, in prossimità del canale di Otranto.

citiranom Diodorovom podatku, već nalazila i dva grada (polisa) koje je dao osnovati Dionisije Mlađ kako bi učinio sigurnim pomorski put. U istoj oblasti je bio i mesapski grad i luka *Brention* (Βρεντέσιον; *Brundisium*, Brindisi), grad i bitna luka u regiji Apuliji.⁸⁶ A i borbene operacije Aleksandra Mološkog su se odvijale i na ovom područje, što ukazuje na to da taj prostor nije baš bio nešto obećavajući po sigurnost koju bi trebala imati novoosnovana apoikija. Ivan Degmedžić (1958, 71–72) je smatrao da se žitnice koje su trebale snabdijevati atenske tržnice spomenute na našem natpisu nalaze u Panoniji.

Kao i svako drugo osnivanje neke naseobine, i atenska jadranska apoikija je morala dobiti i svoje službeno ime, koje se nalazilo uklopljeno u službenu odluku prilikom njenog odobravanja glasanjem na narodnoj skupštini. Nažalost, dostupna izvorna građa ne otkriva ni najmanju mogućnost detekcije imena predviđene apoikije.

⁸⁶ *Psen-Scym.* 364: Βρεντέσιον ἐπίνειτόν τε τῶν Μεσσηπίων.

Sudbina predviđene apokije

Iznimna pažnja koju je atenski polis posvetio pitanju osnivanja jadranske apoikije, u taj poduhvat uloženi značajni materijalni, financijski i ljudski resursi, te puna posvećenost državnih institucija uz vrlo vjerojatnu većinsku, ako ne i plebiscitarnu, podršku javnosti i građanstva jasno ukazuju na to da se sve to moralo dešavati nešto prije izbijanja “Harpalove afere” koja je u potpunosti skrenula fokus atenskog polisa, njene kapacitete i odluke na neke druge “tračnice” javnog života i političkih interesa. Kao jednu od posljedica imala je “Harpalova afera” i nove ozbiljne trzavice unutar atenske politike koje su se manifestirale i suđenjem Demostenu⁸⁷ zbog navodne korupcije. U to vrijeme i Aleksandar Veliki izdaje “Dekret o prognanicima”,⁸⁸ koji je predviđao i da Atena mora predati otok Samos i od tamo vratiti svoje naseljenike – kleruhe. Ovaj dekret je izazvao veliko nezadovoljstvo unutar atenskog građanstva, i kada je sredinom 323. god. p. n. e. u Grčku došla vijest da je Aleksandar Veliki umro, nedugo kasnije dolazi i do otvorenog ustanka protiv makedonske hegemonije. U ovom “Lamijskom ratu” je na antimakedonskoj platformi, pored atenskog polisa, učestvovao i veliki broj drugih grčkih polisa, uključivši možda i neke negrčke politije i kraljevine. Na početku rata, atenski polis je raspolagao sa impresivnom ratnom mornaricom sa kojom je kontrolirao Egejsko more. Iako su grčki saveznici u početku imali značajne uspjehe, ipak nakon što su pristigla golema pomorska i kopnena pojačanja iz Azije, Antipater je tijekom ljeta 322. god. p. n. e. uspio izvojevati pobjedu u ratu. Po potpisanoj mirovnoj sporazumu, atenski polis je morao izručiti one svoje građane koji su bili glavni predstavnici antimakedonske i ratne frakcije. Glavna konsekvencija poraza u ratu je bila i ta da se atenski polis morao odreći demokratije i preći na plutokratsko uređenje u kojem su samo oni građani sa bogatstvom većim od 2000 drahmi imali puna politička prava. Jedan dio građana koji su imali imovinu manju od 2000 drahmi je i preseljen u Trakiju. Atena je izgubila i gradić Orop na sjevernoj granici, a i postavljen je i makedonski garnizon u Munihiji. Atenski polis je morao platiti i troškove rata i odštetu. Nešto kasnije, Atena je morala napustiti i otok Samos, te evakuirati i svoje tamošnje kleruhe – naseljenike građane. Ne samo teške političke, nego i ekonomske posljedice po atenski polis i društvo imao je “Lamijski rat”. Nakon poraza u u ovome ratu, atenski polis više nikada neće imati neku vodeću ulogu u poslovima grčkog svijeta.⁸⁹ Ubrzo je uslijedio potpuni rasap nekadašnjeg Aleksandrovog carstva i višedecenijsko dijadoško ratovanje koje je Atena itekako negativno osjećala.

Dešavanja iz perioda ljeto 324. – ljeto i jesen 322. god. p. n. e. su tako morala zaustaviti atenski ambiciozni poduhvat na Jadranu. Sama apoikija, ako se uopće i uspjela uspostaviti, vjerojatno se nije duže održala, radi čega o njoj i nema drugih spomena. Ni Pseudo-Skilak u “Periplusu” ni Pseudo-Skimno u “Perijegezi” u svojim opisima Jadrana ne daju ni najmanju naznaku postojanja atenske apoikije ili bilo kakve druge atenske apoikije na njegovim obalama, bilo na kontinentu, bilo na otocima.⁹⁰ Naravno, sve to ne znači, da možda, bar na neki kraći period ili na samo nekoliko godina,

⁸⁷ Δημοσθένης (živio od 384. do 12. X. 322. god. p. n. e.), atenski govornik, političar i državnik.

⁸⁸ Javno pročitano 4. VIII. 324. god. p. n. e. na Olimpijskim igrama.

⁸⁹ O zbivanjima u Ateni i u koja se ovaj polis našao upetljan u periodu od 324. do 322. god. p. n. e. v. *Syll.*³ 306; *OGIS* 2; *Hyp. Contra Demosthenem*; *Hyp. Oratio funebris*; *Dinarch. Contra Demosthenem*; *Mar. Pari.* (Parska kronika) za 323/322. god. p. n. e.; *Diod. XVII*, 108–XVIII, 18; *Strab. Geo.* XVII, 3, 21; *Curt. Ruf.* X; *Plut. Alex.* 10; 35; 41; *Plut. Camil.* 19; *Plut. Phoc.* 21–30; *Plut. Demosth.* 25–31; *Plut. Demet.* 11; *Plut. Mor. Praecepta gerendae reipublicae*, 808a; 814b–c; *Pseu. Plut. Vitae decem oratorum, Lysurg.*; *Pseu. Plut. Vitae decem oratorum, Demosth.*; *Paus.* I, 25; 37; II, 33; VII, 10; VIII, 52; *Arr. Anab.* III, 6; 19; *Arr. FGrH*, 156.1.9 – 10; 12; *Arr. fr. apud Phot.* 9, 13–16; *Athen.* VI, 245f–246a; XIII, 586c–d; 594d–596c; *Iust.* XIII, 5; Romejska enciklopedija SUDA, *s.v.* Δημόδης; Smith W., 1849, Tom I, 957–958; 981–990; Smith W., 1867, Tom II, 351–352; Sekunda, 1992, 345–355; Bosworth, 2006; Will, 2006, 23–39.

⁹⁰ *Pseu. Skyl.* 14–28; *Pseu. Skym.* 361–449.

nije postojalo određeno atensko prisustvo na izvjesnom mjestu na Jadranu, na nekom dijelu njegove kontinentalne obale ili na nekom od otoka.

Zemljopisna pozornica povijesnog konteksta nastanka natpisa IG II² 1629. Izradio S. Mesihović korištenjem reljefne karte s web stranice <https://maps-for-free.com/>.

Mogući izgled jadranskog područja (temeljen na "Periplu" Pseudo Skilaka) 330–320. god. p. n. e. Izradio S. Mesihović korištenjem reljefne karte s web stranice <https://maps-for-free.com/>.

Slika 1.

Slika 2.

Slike 1–2, epigrafski spomenik *IG II² 1629*: Preuzeto sa Institute for Advanced Study, Krateros ID: KP1509, <https://albert.ias.edu/entities/inscription/4e951426-cd54-43a6-b060-003dc4599d3f>.

Zaključak

Iako sticajem historijskih okolnosti, predviđena (iz 325/324. god. p. n. e.) atenska apoikija na Jadranu nije za sobom ostavila značajnije posljedice pod povijesne razvitke i atenskog polisa i jadranskog svijeta, fenomen njenog osnivanja se ipak ne može zanemariti. Promatranjem u kontekstu, atenska apoikija je bila oficijelno osnovana od strane atenske narodne skupštine, izvršene su vrlo intenzivne i obilne pripreme, imenovan je i oikist, sigurno je određeno i mjesto na kojem bi se podiglo i njeno ime. Iako su bili potaknuti primarno ekonomskim interesima, navedeni činovi atenskog polisa spadaju i u red posljednjih nastojanja ove grčke države i za ponovnim oživljavanjem stare slave koja se ogledala u prekomorskoj ekspanziji i kontroli bitnih pomorskih puteva. Samo nekoliko godina kasnije, sa porazom u Lamijskom ratu, ugasit će se ne samo politička i vojna moć Atene i njen skoro dvostoljetni demokratski sustav, nego i te njene prekomorske ambicije. Promatranjem u kontekstu se dobija na uvid i stanje sa etrurskim gusarstvom koje prijeti i ugrožava ekonomske interese i pozicije ne samo na Jadranskom i Tirenskom moru, nego i Jonskom i Egejskom moru. Pomorski prepadi i priobalna ekspanzija pojedinih sastavnica ilirskog etničkog i jezičkog kontinuuma pripadaju tek narednom periodu, kada je, uslijed keltske najezde na područja koja pripadaju ovom kontinuumu (a koja započinje baš u ovom vremenu), došlo do narodnosnog i političkog pregrupiranja niza ilirskih zajednica. Rušenje autarijatske politije je donijelo nakon nekoliko stoljeća ne samo nova stradanja, nego i nove prilike za pojedine sastavnice ilirskog kontinuuma. Zato fenomen osnivanja atenske apoikije na Jadranu otkriva i ono stanje na širem zahvatu jadranskom prostora i njegovog zaleđa, neposredno pred velike i radikalne kulturološke, političke, narodnosne, političke promjene koje su zahvatile i Balkanski i Apeninski poluotok, a koje su kao krajnju posljedicu imale postavljanje Rimske Republike kao hegemonu Italije i izbijanje Agronidske Ilirske države kao bitnog činioca na Jadranskom i Jonskom moru.

Bibliografija

Kratice

- AIO Attic Inscription Online, <https://www.atticinscriptions.com/>
- ANU BiH Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- ARR Arheološki radovi i rasprave, Zagreb.
- BAR British Archaeological Reports
- CBI Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo.
- CIE *Corpus Inscriptionum Etruscarum*⁹¹
- GCII Greek colonisation: an account of Greek colonies and other settlements overseas, vol. 2, ur. G. R. Tsetschladze, [Mnemosyne: Bibliotheca Classica Batava, Supplementum 193], Leiden-Boston: Brill, 2008.
- IG II² *Inscriptiones Graecae II et III: Inscriptiones Atticae Euclidis anno posteriores*, 2nd edn., Parts I-III, ed. Johannes Kirchner. Berlin 1913-1940. — Part I, 1-2 (1913-1916) = Decrees and Sacred Laws (Nos. 1-1369); Part II, 1-2 (1927-1931) = Records of Magistrates and Catalogues (Nos. 1370-2788); Part III, 1 (1935) = Dedications and Honorary Inscriptions (Nos. 2789-5219); Part III, 2 (1940) = Funerary Inscriptions (Nos. 5220-13247). — Part V, *Inscriptiones Atticae aetatis quae est inter Herulorum incursionem et Imp. Mauricii tempora*, ed. Erkki Sironen. Berlin 2008. (Nos. 13248-13690).
- FGrH⁹² Die Fragmente der griechischen Historiker
- FOC *Folia Onomastica Croatica*
- HAD Hrvatsko arheološko društvo
- JAZU Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- LCL The Loeb Classical Library, London: William Heinemann LTD - Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- LRAA Les routes de l'Adriatique antique: géographie et économie: Actes de la Table ronde du 18 au 22 septembre 2001, Zadar/ Putovi antičkog Jadrana: geografija i gospodarstvo: radovi s Okruglog stola održanog u Zadru od 18. do 22. rujna 2001., ur. S. Čače, A. Kurilić, F. Tassaux, Bordeaux, Zadar: Institut Ausonius; Université de Zadar, 2006.

⁹¹ *Corpus Inscriptionum Etruscarum* je kolekcija natpisa na etrurskom jeziku koje je prvo skupljao, uređivao i objavljivao Carl Pauli, a kasnije i drugi njegovi nasljednici na ovom poslu.

⁹² "Die Fragmente der griechischen Historiker" (Fragmenti grčkih historičara) je edicija starohelenskih historičara čija djela su izgubljena, ali su od njih sačuvani određeni fragmenti ili sažetci. Autor edicije je klasični filolog Felix Jacoby, i to uglavnom na temelju ranijeg djela *Fragmenta Historicorum Graecorum*, kojeg je u periodu od 1841. do 1873. godina objavljivao Karl Wilhelm Ludwig Müller. Jacoby je svoje monumentalno djelo započeo 1923. god. i na njemu je radio sve do smrti 1959. god. Čitav je projekat bio podijeljen na pet dijelova, od kojih su objavljena samo prva tri. Prvi je obuhvatao mitografe i najstarije antičke historičare (autori 1–63), drugi dio historičare u užem smislu riječi (autori 64–856), a treći dio autobiografe, lokalne historije i djela o stranim zemljama (autori 262–856). Ta tri dijela objavljena su u ukupno 15 tomova. Četvrti deo (biografija i antikvarska književnost) i peti dio (historijska geografija) nikad nisu napisani. Taj zadatak danas pokušava da obavi grupa urednika (*Die Fragmente der griechischen Historiker. Continued*). Brill's New Jacoby (BNJ) objavljuje se na Internetu i daje engleski prevod fragmenata.

- MEFRA Les Mélanges de l'École française de Rome – Antiquité
- MHM *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*
- OGIS Dittenberger, Wilhelm. *Orientalis Graeci Inscriptiones Selectae*. 2 vols. Leipzig 1903-1905. — For Egypt, Nubia and Abyssinia: see Étienne Bernand. *Inscriptions grecques d'Égypte et de Nubie: Répertoire bibliographique des OGIS*. «Annales littéraires de l'Université de Besançon», 272. «Centre de Recherche d'Histoire Ancienne», 45; Paris 1982.
- OP *Opuscula Archaeologica*
- PH The Packard Humanities Institute, <https://inscriptions.packhum.org/>
- PWRE⁹³ Pauly - Wissowa Real-Enzyklopädie der classischen altertumswissenschaft, Stuttgart
- RFFZD Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru
- RSA Rivista storica dell'Antichità
- Schwenk, Athens Schwenk, Cynthia J. *Athens in the Age of Alexander: The Dated Laws & Decrees of "the Lykourgan era" 338-322 B.C.* Chicago: Ares, 1985.
- SEG *Supplementum Epigraphicum Graecum*. Vols. 1-11, ed. Jacob E. Hondius, Leiden 1923-1954. Vols. 12-25, ed. Arthur G. Woodhead. Leiden 1955-1971. Vols. 26-41, eds. Henry W. Pleket and Ronald S. Stroud. Amsterdam 1979-1994. Vols. 42-44, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1995-1997. Vols. 45-49, eds. Henry W. Pleket, Ronald S. Stroud, Angelos Chaniotis and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 1998-2002.

⁹³Pauly - Wissowa Real-Enzyklopädie der classischen altertumswissenschaft ili Realencyklopädie der Classischen Altertumswissenschaft ili Pauly-Wissowa takođe i Pauly-Wissowa-Kroll (pored PWRE, skraćene i P.-W. ili RE) je obimna i sveobuhvatna njemačka enciklopedija antičkog svijeta i helensko – rimske klasične civilizacije koja je izlazila od 1893. do 1978. god. PWRE je bila zamišljena kao potpuna dopuna i prerada ranijeg djela pod nazivom Real-Encyclopädie der classischen Alterthumswissenschaft in alphabetischer Ordnung ("Realna enciklopedija klasične nauke o starini uređena po alfabetskom redosledu") čiji je autor bio August Fridrih Pauli (kojem se pridružilo još 17 autora) i koja je pokrenuta 1837. god., a nastavljena i nakon smrti Paulija (1845. god.) sve do 1852. god. Na osnovi ovoga originalnog enciklopedijsko – leksikografskog djela započeo je Georg Visova sa izdavanjem svoje edicije, a nakon njega su taj posao nastavili Vilhelm Kroll, Karl Mitelhaus, Konrat Cigler i Hans Gartner.

PWRE ima 66 tomova, 15 sveski dopuna i dva registra koji su objavljeni do 1980. god., dok je 1997. god. izašao konačni registar u dva dijela po alfabetskom redu i sistematiziran. Svaki članak u PWRE pisali su priznati stručnjaci za odgovarajuću oblast. Neki članci s obzirom na dužinu mogu se smatrati i manjim monografijama. Pojedini članci su bili izdati i samostalno.

Pored toga, od 1964. do 1975. god. je izlazilo skraćeno, modernizovano i svima dostupno izdanje — Der Kleine Pauly Lexikon der Antike. Auf Grundlage von Pauly's Realenzyklopädie der classischen Altertumswissenschaft unter Mitwirkung zahlreicher Fachgelehrter herausgegeben von Konrat Ziegler, Walther Sontheimer und Hans Gärtner. (tzv. „Mali Pauly“). Od 1996. izašlo je 12 tomova Der Neue Pauly Enzyklopädie der Antike (tzv. „Novi Pauly“), koji su prošireni sa tri toma historije recepcije i historije nauke, kao i jednom serijom dodataka. Osim antike Novi Pauly u svojim sadržajima bavi se i temama iz osnovne grčko-rimske civilizacije kao i staroorijentalnim kulturama i egipatskom kulturom kao i kulturama okolnih naroda i vizantistikom. U saglasnosti sa savremenim trendovima Novi Pauly više prati transformacije starovekovnog sveta u kasnoj antici i proširuje svoje posmatranje sve do godine 600. pa i dalje. Specifikum za projekat Novog Paulija je izdanje posebnih svezaka koje se odnose na historiju izučavanja antike i klasičnih civilizacija. Najpre je bilo u vidu izdavanje 12 tomova Leksikona antike, 3 toma ka recepciji antike i jedan registar. Umesto 16 tomova na kraju je izašlo 19. Svezak dopuna je izašao 2002. god., a daljih (6 zasada) su u pripremi. Od 2002. u izdavaštvu Brill izlazi i engleska verzija Novog Paulija.

Vols. 50- , eds. Angelos Chaniotis, Ronald S. Stroud and Johan H.M. Strubbe. Amsterdam 2003-

*Syll.*³ *Sylloge inscriptionum graecarum*, ed. Wilhelm Dittenberger. 3rd edn., eds. Friedrich Hiller von Gaertringen, Johannes Kirchner, Hans Rudolf Pomtow and Erich Ziebarth. 4 vols. Leipzig 1915-1924.

TLE *Testimonia linguae Etruscae*, Massimo Pallotino: Florence: La Nuova Italia, 1954.

*TLE*² *Testimonia linguae Etruscae*, Massimo Pallotino: Florence: La Nuova Italia, 1968. 2ed.

ThLE *Thesaurus linguae etruscae*, Maristella Pandolfini - Massimo Pallottino, Consiglio nazionale delle ricerche, 1978. Enrico Benelli, *Thesaurus Linguae Etruscae. I. Indice lessicale. Seconda edizione completamente riveduta sulla base della prima edizione pubblicata nel 1978 da Massimo Pallottino.* Pisa/Roma: Fabrizio Serra Editore, 2009.

TM *Trismegistos*

VAHD *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Arheološki muzej u Splitu.

VAMZ *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*

VAPD *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, Arheološki muzej u Splitu.

Izdanja izvora/vrela

Arijan 1952.: *Arijan, Anabaža*, Milan Stahuljak, Zagreb: MH.

Aristotel 1997.: *Aristotel, Ustav Atinski*, Petar Jevremović, Beograd : □□□□□□

Atenej 1961.: *Athenaeus, The Deipnosophists*, Charles Burton Gulick, LCL.

Diodor 1933.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume I: Books 1-2.34*, C.H. Oldfather, LCL.

Diodor 1935.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume II: Books 2.35-4.58*, C.H. Oldfather, LCL.

Diodor 1939.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume III: Books 4.59-8*, C.H. Oldfather, LCL.

Diodor 1946.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume IV: Books 9-12.40*, C.H. Oldfather, LCL.

Diodor 1950.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume V: Books 12.41-13*, C.H. Oldfather, LCL.

Diodor 1954.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume VI: Books 14-15.19*, C.H. Oldfather, LCL.

Diodor 1952.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume VII: Books 15.20-16.65*, Sherman Charles L., LCL.

Diodor 1963.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume VIII: Books 16.66-17*, Welles, C. Bradford, LCL.

Diodor 1947.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume IX: Books 18-19.65*, C.H. Geer, Russel M., LCL.

Diodor 1954.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume X: Books 19.66 - 20*, Geer, Russel M., LCL.

Diodor 1957.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume XI: Fragments of Books 21 – 32*, Walton Francis R., LCL.

Diodor 1967.: *Diodorus Siculus, Library of History, Volume XII: Fragments of Books 33 - 40*, Walton Francis R., LCL.

Dionisije iz Halikarnasa 1937.: *Roman Antiquities, Volume I*, Earnest Cary, LCL.

Dionisije iz Halikarnasa 1939.: *Roman Antiquities, Volume II*, Earnest Cary, LCL.

- Dionisije iz Halikarnasa 1940.: *Roman Antiquities, Volume III*, Earnest Cary, LCL.
- Dionisije iz Halikarnasa 1943.: *Roman Antiquities, Volume IV*, Earnest Cary, LCL.
- Dionisije iz Halikarnasa 1945.: *Roman Antiquities, Volume V*, Earnest Cary, LCL.
- Dionisije iz Halikarnasa 1947.: *Roman Antiquities, Volume VI*, Earnest Cary, LCL.
- Dionisije iz Halikarnasa 1950.: *Roman Antiquities, Volume VII*, Earnest Cary, LCL.
- Dinarh, 1962.: *Minor Attic Orators in two volumes, 2, Lycurgus, Demades, Dinarchus, Hyperides*, J. O. Burtt, LCL.
- Fotije 1606.: *Photii Bibliotheca. Sive Lectorum à Photio librorum Recensio, Censura atque Excerpta, Philologorum, Oratorum, Historicorum, Philosophorum, Medicorum, Theologorum*, Andreas Schottus, Augusta Vindelicorum/Augsburg : Mangus.
- Fotije 1824-1825.: *Bibliotheca, Photius (Constantinopolitanus)*, Immanuel Bekker, Berolini/Berlin : Reimer.
- Fotije 1920.: *The Myriobiblion more commonly known as the Bibliotheca of Photius, patriarch of Constantinople volume one*, John Henry Freese, 'The Macmillan company : New York.
- Fragmenta Historicorum Graecorum* 1851 : *Fragmenta Historicorum Graecorum*, Carolus Mullerus, Parisiis/Pariz.
- Fragmenta Historicorum Graecorum* 1848, 1849, 1851, 1868, : *Fragmenta Historicorum Graecorum*, Karl Otfried Müller, Karl Müller , Philologue, Theodor Müller, Letronne (Antoine-Jean), Parisiis/Pariz.
<http://www.archive.org/search.php?query=fragmenta%20historicorum%20graecorum>
- Harpokration 1991.: *Harpocraton: Lexeis of the Ten Orators*, ed. John J. Keaney.
- Herodot 1920.: *The Persian Wars, Volume I: Books 1-2*, Godley, A. D., LCL.
- Herodot 1921.: *The Persian Wars, Volume II: Books 3-4*, Godley, A. D., LCL.
- Herodot 1922.: *The Persian Wars, Volume III: Books 5 - 7*, Godley, A. D., LCL.
- Herodot 1925.: *The Persian Wars, Volume IV: Books 8-9*, Godley, A. D., LCL.
- Herodot 1980.: *Herodot, Historije*, Milan Arsenić, Novi Sad : Matica Srpska.
- Hiperid, 1962.: *Minor Attic Orators in two volumes, 2, Lycurgus, Demades, Dinarchus, Hyperides*, J. O. Burtt, LCL.
- Justin 1886.: *Justin's Epitome Of The History Of Pompeius Trogus*, John Selby Watson, London : George Bell And Sons, York Street, Covent Garden.
- Justin 1997.: *Epitome of the Philippic History of Pompeius Trogus 1*. Yardley, J. C. - Heckel, Waldemar, Oxford: Oxford University Press.
- Justin 2010.: *Iustinus. Trogi Pompei Historiarum Philippicarum Epitoma*, Nabu Press
- Kurcije Ruf 1908.: *Historiarum Alexandri Magni Macedonis qui supersunt iterum recensuit Edmundus Heideicke, editio maior, Lipsiae in aedibus B.G. Teubneri* 1908
- Kurcije Ruf 1950.: *Quintus Curtius, History of Alexander*, John C. Rolfe, LCL.
- Lisija 1930.: *Lysias*, Lamb, W. R. M., LCL.
- Livije 1912.: *Livius, Ab urbe condita*, Canon Roberts, New York.
- Livije 1919.: *Livy, History of Rome, Volume I: Books 1-2*, Foster, B.O., LCL.

- Livije 1922.: *Livy, History of Rome, Volume II: Books 3-4*, Foster, B.O., LCL.
- Livije 1924.: *Livy, History of Rome, Volume III: Books 5-7*, Foster, B.O., LCL.
- Livije 1926.: *Livy, History of Rome, Volume IV: Books 8-10*, Foster, B.O., LCL.
- Livije 1929.: *Livy, History of Rome, Volume V: Books 21-22*, Foster, B.O., LCL.
- Livije 1940.: *Livy, History of Rome, Volume VI: Books 23-25*, Moore, Frank Gardner, LCL.
- Livije 1943.: *Livy, History of Rome, Volume VII: Books 26-27*, Moore, Frank Gardner, LCL.
- Livije 1949.: *Livy, History of Rome, Volume VIII: Books 28 - 30*, Moore, Frank Gardner, LCL.
- Livije 1935.: *Livy, History of Rome, Volume IX: Books 31 -34*, Sage, Evan T., LCL.
- Livije 1935.: *Livy, History of Rome, Volume X: Books 35-37*, Sage, Evan T., LCL.
- Livije 1936.: *Livy, History of Rome, Volume XI: Books 38-39*, Sage, Evan T., LCL.
- Livije 1938.: *Livy, History of Rome, Volume XII: Books 40-42*, Sage, Evan T.-Schlesinger, Alfred C., LCL.
- Livije 1951.: *Livy, History of Rome, Volume XIII: Books 43-45*, Schlesinger, Alfred C., LCL.
- Livije 1959.: *Livy, History of Rome, Volume XIV: Summaries. Fragments. Julius Obsequens. General Index*, Schlesinger, Alfred C., LCL.
- Livije 1987.: *Livy XIV*, Alfred C. Schlesinger, LCL.
- Livije 1991.: *Istorija Rima od osnivanja Grada*, Miroslava Mirković, Beograd : Srpska književna zadruga.
- Livije 1995.: *Istorija Rima od osnivanja Grada, drugo petoknjižje*, Miroslava Mirković, Beograd : Srpska književna zadruga.
- Orosije 1976.: *Historia adversus paganos*, Verona: Fondazione Lorenzo Valla/Arnoldo Mondadori.
- Orosije 1981.: *The Father of the Church, The Seven Books of History against the Pagans*, R. J. DeFerrari, The Catholic University of America Press.
- Orosije 2010.: *Orosius, The Seven Books of History against the Pagans*, A.T. Fear, Liverpool University Press.
- Parska kronika 1904.: *Das Marmor Parium*, Jacoby, Felix, Berlin: Weidmannsche Buchhandlung.
- Parska kronika 1997.: *Die Fragmente der griechischen Historiker*, Jacoby, Felix, II B (Leiden: Brill, 1997 reprint) pp. 992–1005; Kommentar II B (Leiden: Brill reprint, 1993) pp. 665–702.
- Parska kronika 2001.: Ashmolean Museum of Art and Archaeology at University of Oxford, The Parian Marble, <https://web.archive.org/web/20131224110637/http://www.ashmolean.museum/ash/faqs/q004/>
- Pausanija 1913.: *Description of Greece*, James Frazer (edited with commentary and translated).
- Pausanija 1989.: *Pauzanija, Opis Helade*, Uroš Pasinij, Split: Logos.
- Plinije Stariji 1857.: *The Natural History. Pliny the Elder. Vol. VI*, John Bostock - H.T. Riley, London. Taylor and Francis, Red Lion Court, Fleet Street.
- Plinije Stariji 1866.: *Naturalis historia*, Berlin: ed. Weidmannos.
- Plinije Stariji 1938.: *Natural History, Volume I: Books 1-2*, Rackham, H., LCL.
- Plinije Stariji 1942.: *Natural History, Volume II: Books 3-7*, Rackham, H., LCL.
- Plinije Stariji 1940.: *Natural History, Volume III: Books 8-11*, Rackham, H., LCL.

- Plinije Stariji 1945.: *Natural History, Volume IV: Books 12-16*, Rackham, H., LCL.
- Plinije Stariji 1950.: *Natural History, Volume V: Books 17-19*, Rackham, H., LCL.
- Plinije Stariji 1951.: *Natural History, Volume VI: Books 20-23*, Jones, W. H. S., LCL.
- Plinije Stariji 1956.: *Natural History, Volume VII: Books 24-27*, Jones, W. H. S., LCL.
- Plinije Stariji 1963.: *Natural History, Volume VIII: Books 28-32*, Jones, W. H. S., LCL.
- Plinije Stariji 1952.: *Natural History, Volume IX: Books 33-35*, Rackham, H., LCL.
- Plinije Stariji 1962.: *Natural History, Volume X: Books 36-37*, Eichholz, D. E., LCL.
- Plinije Stariji 2004.: *Plinije Stariji, «Zemljopis starog svijeta»*, Uroš Pasini, Split: Književni krug.
- Plinije Stariji 2015.: *Plinije Stariji, Istorija prirode* (na osnovi *Pliny the Elder – Natural History: A Selection*, objavljeno u poznatoj biblioteci „Penguin Classics“, koje potpisuje prof. John Healy. Beograd : Dosije.
- Plutarh, 1914.: *Lives, Volume I: Theseus and Romulus. Lycurgus and Numa. Solon and Publicola*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh, 1914.: *Lives, Volume II: Themistocles and Camillus. Aristides and Cato Major. Cimon and Lucullus*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh, 1916.: *Lives, Volume III: Pericles and Fabius Maximus. Nicias and Crassus*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh, 1916.: *Lives, Volume IV: Alcibiades and Coriolanus. Lysander and Sulla*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh, 1917.: *Lives, Volume V: Agesilaus and Pompey. Pelopidas and Marcellus*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh, 1918.: *Lives, Volume VI: Dion and Brutus. Timoleon and Aemilius Paulus*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh, 1919.: *Lives, Volume VII: Demosthenes and Cicero. Alexander and Caesar*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh, 1919.: *Lives, Volume VIII: Sertorius and Eumenes. Phocion and Cato the Younger*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh, 1920.: *Lives, Volume IX: Demetrius and Antony. Pyrrhus and Gaius Marius*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh, 1921.: *Lives, Volume X: Agis and Cleomenes. Tiberius and Gaius Gracchus. Philopoemen and Flamininus*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh, 1926.: *Lives, Volume XI: Aratus. Artaxerxes. Galba. Otho. General Index*, Perrin, Bernadotte, LCL.
- Plutarh 1927.: *Moralia, Volume I : The Education of Children. How the Young Man Should Study Poetry. On Listening to Lectures. How to Tell a Flatterer from a Friend. How a Man May Become Aware of His Progress in Virtue*, Frank Cole Babbitt, LCL.
- Plutarh 1928.: *Moralia, Volume II: How to Profit by One's Enemies. On Having Many Friends. Chance. Virtue and Vice. Letter of Condolence to Apollonius. Advice About Keeping Well. Advice to Bride and Groom. The Dinner of the Seven Wise Men. Superstition*, Frank Cole Babbitt, LCL.
- Plutarh 1931.: *Moralia, Volume III: Sayings of Kings and Commanders. Sayings of Romans. Sayings of Spartans. The Ancient Customs of the Spartans. Sayings of Spartan Women. Bravery of Women*, Frank Cole Babbitt, LCL.

- Plutarh 1936.: *Moralia, Volume IV: Roman Questions. Greek Questions. Greek and Roman Parallel Stories. On the Fortune of the Romans. On the Fortune or the Virtue of Alexander. Were the Athenians More Famous in War or in Wisdom?*, Frank Cole Babbitt, LCL.
- Plutarh 1936.: *Moralia, Volume V: Isis and Osiris. The E at Delphi. The Oracles at Delphi No Longer Given in Verse. The Obsolescence of Oracles*, Frank Cole Babbitt, LCL.
- Plutarh 1939.: *Moralia, Volume VI: Can Virtue Be Taught? On Moral Virtue. On the Control of Anger. On Tranquility of Mind. On Brotherly Love. On Affection for Offspring. Whether Vice Be Sufficient to Cause Unhappiness. Whether the Affections of the Soul are Worse Than Those of the Body*. Helmbold, W. C., LCL.
- Plutarh 1959.: *Moralia, Volume VII: On Love of Wealth. On Compliancy. On Envy and Hate. On Praising Oneself Inoffensively. On the Delays of the Divine Vengeance. On Fate. On the Sign of Socrates. On Exile. Consolation to His Wife*, De Lacy, Phillip H. - Einarson, Benedict, LCL.
- Plutarh 1969.: *Moralia, Volume VIII: Table-talk, Books 1-6*, Clement, P. A. - Hoffleit, H. B., LCL.
- Plutarh 1961.: *Moralia, Volume IX: Table-Talk, Books 7-9. Dialogue on Love*, Minar, Edwin L. - Sandbach, F. H. - Helmbold, W. C., LCL.
- Plutarh 1936.: *Moralia, Volume X: Love Stories. That a Philosopher Ought to Converse Especially With Men in Power. To an Uneducated Ruler. Whether an Old Man Should Engage in Public Affairs. Precepts of Statecraft. On Monarchy, Democracy, and Oligarchy. That We Ought Not to Borrow. Lives*, Fowler, Harold North, LCL.
- Plutarh 1965.: *Moralia, Volume XI: On the Malice of Herodotus. Causes of Natural Phenomena*, Pearson, Lionel - Sandbach, F. H., LCL.
- Plutarh 1957.: *Moralia, Volume XII: Concerning the Face Which Appears in the Orb of the Moon. On the Principle of Cold. Whether Fire or Water Is More Useful. Whether Land or Sea Animals Are Cleverer. Beasts Are Rational. On the Eating of Flesh*, Cherniss, Harold - Helmbold, W. C., LCL.
- Plutarh 1976.: *Moralia, Volume XIII: Part 1: Platonic Essays*, Cherniss, Harold, LCL.
- Plutarh 1976.: *Moralia, Volume XIII: Part 2: Stoic Essays*, Cherniss, Harold, LCL.
- Plutarh 1967.: *Moralia, Volume XIV: That Epicurus Actually Makes a Pleasant Life Impossible. Reply to Colotes in Defence of the Other Philosophers. Is "Live Unknown" a Wise Precept? On Music*, Einarson, Benedict - De Lacy, Phillip H., LCL.
- Plutarh 1969.: *Moralia, Volume XV: Fragments*, Sandbach, F. H., LCL.
- Plutarh 2004.: *Moralia, Volume XVI: Index*, O'Neil, Edward N., LCL.
- Plutarh 1978.: *Plutarh, Slavni likovi antike II*, Miloš N. Đurić, MS.
- Plutarh 1988.: *Plutarh, Usporedni životopisi (I - III)* Zdeslav Dukat, Zagreb: A. Cesarec.
- Polijen 1994.: *Polyaenus: Stratagems of War, Books I-V*, Peter Krentz - Everett L. Wheeler, Chicago : Ares Publishers.
- Polijen 2009.: *Polyaenus's Stratagems Of War (1793)*, Richard Shepherd, Kessinger Publishing, LCL.
- Pseudo - Aristotel 1920.: *Oeconomica*, E.S. Forster, Oxford, Clarendon Press.
- Pseudo – Skilaks 1855.: *Geographi Graeci minores, tome 1*, Karl Müller, Paris, Didot, 15 - 96
- Pseudo-Skilaks 2001.: *Pseudo-Skilak, Periplus*, korišten prijevod iz Wilkes, Iliri, 2001, 106-108
- Pseudo – Skilaks 2011.: *Pseudo-Scylax's Periplus: Text, Translation, and Commentary*, G. Shipley, Exeter.

- Pseudo – Skimno 1855.: *Geographi Graeci minores, tome 1*, Karl Müller, Paris, Didot, 196 - 237
- Pseudo – Skimno 2000.: *Pseudo-Scymnos, Circuit de la terre*, Didier Marcotte, Paris.
- Romejska enciklopedija Suda/Σοῦδα⁹⁴on line.: <https://www.cs.uky.edu/~raphael/sol/sol-html/>
- Strabon 1917.: *Strabo, Geography, Volume I: Books 1-2*, Jones, Horace Leonard, LCL.
- Strabon 1923.: *Strabo, Geography, Volume II: Books 3-5*, Jones, Horace Leonard, LCL.
- Strabon 1924.: *Strabo, Geography, Volume III: Books 6-7*, Jones, Horace Leonard, LCL.
- Strabon 1927.: *Strabo, Geography, Volume IV: Books 8-9*, Jones, Horace Leonard, LCL.
- Strabon 1928.: *Strabo, Geography, Volume V: Books 10-12*, Jones, Horace Leonard, LCL.
- Strabon 1929.: *Strabo, Geography, Volume VI: Books 13-14*, Jones, Horace Leonard, LCL.
- Strabon 1930.: *Strabo, Geography, Volume VII: Books 15-16*, Jones, Horace Leonard, LCL.
- Strabon 1932.: *Strabo, Geography, Volume VIII: Books 17. General Index*, Jones, Horace Leonard, LCL.
- Strabon 1954.: *The Geography of Strabo*, H. L. Jones, LCL.
- Stefan Vizantinac 1825.: *Stephanus Byzantinus cum annotationibus L. Holstenii, A. Berkelii et Th. de Pinedo. Vol. I. cum Guilielmi Dindorfii praefatione, cui insunt lectiones libri V* Bratislav, Lipsiae : In libraria Kuehniana.
- Stefan Vizantinac 1849.: *Stephani Byzantii Ethnicorum quae supersunt I*, A. Meineke, Berlin: G.Reimer

Literatura

- Aigner-Foresti, Luciana, 2003, *Die Etrusker und das frühe Rom*, Darmstadt.
- Albini, Pierluigi, 2000, *L'Etruria delle donne. Vita pubblica e privata delle donne etrusche*, Viterbo, Scipioni.
- Alfieri, N., 1979, *Spina: Museo Archaeologico*, Officine Grafiche Calderini, Bologna
- Alfieri, Nereo – Arias, Paolo Enrico , 1958, *Spina – Die neuentdeckte Etruskerstadt und die Griechischen Vasen ihrer Gräber* (aus dem Italienischen übersetzt), München : Hirmer.
- Alföldy, Géza, 1969, Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia, *Beiträge zur Namenforschung*, N.F. Beiheft 4, Heidelberg.
- Ampolo. Carmine, 2004, *Early Rome and the Etruscans*. Fontana, London.
- Ancillotti, Augusto, 2004, Una bibliografia per studiare l'umbro e il mondo degli antichi Umbri, *Euphrosyne*, volume 32, Centro de Estudos Clássicos Faculdade de Letras, Universidade de Lisboa , 283-284.
- Antonelli, L., 2000, *Kerkyraiká. Ricerche su Corcira alto-arcaica tra Ionio e Adriatico*, Roma: L'Erma di Bretschneider.
- Antonelli, L., 2000a, Corcira arcaica tra Ionio e Adriatico, *Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente* 12, 187 – 197.

⁹⁴Za antičku literarnu i drugu baštinu značajnu vrijednost ima i romejska enciklopedija Σοῦδα/*Suda*, nastala stoljećima nakon završetka rimske historijske epohe. Ova masivna leksikografska enciklopedija sa oko 30 000 natuknica o drevnom mediteranskom svijetu je možda završena krajem X. st. Ona u sebi sadrži i pozivanje na mnoga drevna djela i izvore, uglavnom sa grčkog jezičkog područja, koji su sada izgubljeni ili prilično fragmentirani.

- Arias Paolo Enrico, 1977, Contributo a Spina etrusca, *Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot*, vol. tome 61, 25-44.
- Aurigemma, S., 1936, *Il Museo di Spina in Ferrara*, Bologna.
- Aurigemma, Salvatore, 1960, *La necropoli di Spina in Valle Trebba*, 1. voll. L'Erma di Bretschneide, Roma.
- Aurigemma, Salvatore, 1965, *La necropoli di Spina in Valle Trebba*, 2. voll. L'Erma di Bretschneide, Roma.
- D'Aversa, Arnaldo, 1985, *La donna etrusca*, Firenze, Paideia Editrice.
- Babić, I., 1991, *Prostor između Trogira i Splita: kulturnohistorijska studija*, Kaštel Novi, Zavičajni muzej Kaštela.
- Bandinelli, Ranuccio Bianchi, 1960, *Etrusca, Arte*, u *Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale*, Rome, Istituto della enciclopedia italiana.
- Bandinelli, Ranuccio Bianchi, 2000, *Etruschi e italici prima del dominio di Roma*, Milano, BUR Biblioteca.
- Bandinelli, Ranuccio Bianchi, 2005, *L'arte etrusca*, Editori Riuniti, Roma.
- Banti, Luisa, 1969, *Il mondo degli Etruschi*, Roma.
- Barnett, C., 2017, Promišljanja o identitetu, etnicitetu i „helenizaciji“ predrimске Liburnije, *MHM* 3, 63 – 97.
- Bartoloni, Gilda, 2002, *La Cultura Villanoviana. All'inizio della storia etrusca*, Roma, Carocci editore.
- Bartoloni, Gilda (ed), 2012, *Introduzione all'Etruscologia*, Milan: Hoepli.
- Batović, Šime, 1976, Le relazioni culturali tra le sponde adriatiche del ferro, *Jadranska obala u protohistoriji : Kulturni i etnički problemi, Simpozij održan u Dubrovniku od 19. do 23. X 1972*, (ur M. Suić), Zagreb: Arheološki institut Centra za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, 11 — 93.
- Batović, Šime, 1987, Liburnska grupa, *Praistorija jugoslovenskih zemalja V- želježno doba*, ur. Alojz Benac, Sarajevo : Svjetlost i ANU BiH, 339 – 390.
- Batović, Šime, 1988, Osvrt na područje Dubrovnika u prapovijesti, *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području: znanstveni skup, Dubrovnik, 1-4. X. 1984*, ur. Šime Batović et. al., Izdanja HAD-a 12, Zagreb, 51-77
- Beaumont, R. L., 1936, Greek Influence in the Adriatic Sea Before the Fourth Century B.C., *JHS* 54, 159-204.
- Beazley, J., 1959, Spina e la ceramica greca, *Firenze* 25, 45–57.
- Bellelli, V., (ed.) 2012, *Le origini degli Etruschi*. Storia archeologia antropologia, Rome.
- Benac, Alojz (ur.), 1964, Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, održan 15. i 16. V. 1964. god. u Sarajevu, *Posebna izdanja, Naučno društvo Bosne i Hercegovine*.
- Benac, Alojz (ur.), 1967, Simpozijum o Ilirima u antičko doba, održan 10. do 12. maja 1966. godine u Sarajevu, *Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj. V, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2*.
- Benac, Alojz (ur.), 1969, Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena, simpozijum održan 24 – 26. X. 1968. u Mostaru, *Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj. XII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 4*.

- Benac, Alojz, 1973, O identifikaciji ilirskog etnosa, *ANU BiH, CBI* 8, 93-108
- Benac, Alojz (ur.), 1975, Utvrđena ilirska naselja, međunarodni naučni kolokvij održan u Mostaru u periodu 24. – 26. X. 1974. god., *Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj. XXIV, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 6.*
- Benac, Alojz (ur.), 1984, Simpozijum Duhovna kultura Ilira, održan u periodu 4 – 6. XI. 1982. u Herceg Novom, *Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj. LXVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 11.*
- Benac, Alojz, 1987, O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji, *Praistorija jugoslovenskih zemalja V- željezno doba*, ur. Alojz Benac, Sarajevo : Svjetlost i ANU BiH, 737 – 802.
- Benac, Alojz, 1991, I iliro-trački simpozijum : Paleobalkanska plemena između Jadranskog i Crnog mora od eneolita do helenističkog doba, Prvi dio Simpozijuma je održan 30- 31. V. u Nišu, a drugi dio 2-3. VI. 1989. godine u Blagoevgradu (Bugarska). *Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, knj. XCIV, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 14 - Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umjetnosti, Posebna izdanja, knj. 44.*
- Benelli, Enrico, 2004, La documentazione epigrafica spinetica, *Spina tra archeologia e storia, Storia di Ferrara*, vol. 2, Fede Berti – Maurizio Harari (cur.), Ferrara, Corbo, 252 – 269.
- Benelli, Enrico, 2021, *Gli Etruschi*, Rusconi-Idealibri.
- Berti, F., 1979, Spina, *Studi Etruschi* 47, 476–478.
- Berti, F., 1985, Spina. L'abitato alla luce degli ultimi scavi, University Press, 189–196.
- Berti, F., 1987, Spina. L'abitato arcaico, *La formazione della città in Emilia Romagna*, Bologna, 180–185.
- Berti, F. – Guzzo, P.G. (eds.), 1993, Spina. Storia di una città tra Greci ed Etruschi, Ferrara.
- Berti, Fede – Harari, Maurizio (cur.), 2004, Spina tra archeologia e storia, *Storia di Ferrara*, vol. 2, Ferrara, Corbo.
- Bilić-Dujmušić, Siniša, 2004, Excavations at Cape Ploča near Šibenik, Croatia, *I Greci in Adriatico* 2, 18, Roma, 123-140.
- Bilić, T., 2012, Smjer vjetra – jedan od problema u antičkoj plovidbi Jadranom, *Scientific Journal of Maritime Research* 26, 1, 81 – 93.
- Bindi, Cristina, 1993, *Echi di civiltà alimentari. Profumo di cucina Etrusca*, Roma, Nuova Editrice Spada.
- Bitrakova Grozdanova, V., 2012, Trgovina Jadranom između južne Italije i Makedonije od 6. do 1. St. pr. Kr., *Histria Antiqua* 21, 61 – 72.
- Blečić Kavur, Martina, 2014, Dama iz Čikata, *Koper: Založba Univerze na Primorskem*, (ur. J. Vinkler), Koper, 9 - 47.
- Bloch, Raymond, 1960, *Gli Etruschi*, Garzanti, Milano.
- Bojanovski, Ivo, 1974, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, *ANU BiH, Djela, XLVII, CBI* 2.
- Bojanovski, Ivo, 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, *ANU BiH, Djela, LXVI, CBI*, 6.
- Bonfante, Larissa, 1981, *Out of Etruria: Etruscan Influence North and South*. Oxford: B.A.R.
- Bonfante, Larissa, 1986, *Etruscan Life and Afterlife: A Handbook of Etruscan Studies*. Detroit: Wayne State University Press.

- Bonfante, Larissa, 1991, Review Article: Recent Books from Italy on the Etruscans, *American Journal of Archaeology*, Vol. 95, No. 1, Archaeological Institute of America, 157-164.
- Bonfante, Larissa, 2006, *Etruscan Myths*. London: British Museum Press.
- Bonfante, Giuliano - Bonfante Larissa, 2002, *The Etruscan Language: An Introduction*. Manchester: Manchester University Press.
- Bonomi, S., 2000, Ceramiche d'importazione nel Veneto prima del 550 a.C., *Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente* 12, 119 - 123.
- Borzić, I., 2010, Značajke naseljenosti otoka Korčule u antičko doba, *Arheološka istraživanja na srednjem Jadranu*, Znanstveni skup Vis, 13. – 16. listopada 2009., ed. S. Ivčević, Zagreb – Split, 27 - 42.
- Bosworth, A.B., 2006, Alexander the Great Part 2: Greece and the Conquered Territories, *The Fourth Century b.c., vol. VI, 2ed, The Cambridge Ancient History*, Lewis, D.M.- Boardman J. – Hornblower S. – Ostwald M. (eds.), Cambridge University Press, 846-875.
- Bosi, Roberto, *Il libro degli etruschi*, Bompiani Editore, Milano, 1983.
- Braccesi, L., 1977, *Grecità adriatica: Un capitolo della colonizzazione greca in Occidente*, Bologna: Pàtron editore.
- Braccesi, L., 2001, Hellenikòs Kolpos: Supplemento a Grecità adriatica, *Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente* 13, Roma : L'Erma di Bretschneider.
- Braccesi, Lorenzo (cur.), 2004, *La pirateria nell'Adriatico antico (Venezia, 7-8 marzo 2002)*, *Hesperia* 19: *Studi sulla grecità di Occidente*, Roma : L'Erma di Bretschneider.
- Braccesi, L., 2014, Ionios poros. La porta dell'Occidente. Secondo supplemento a Grecità adriatica, *Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente* 31, Roma : L'Erma di Bretschneider.
- Braccesi, L., 2017, I Santuari di Diomede al Timavo, *VAHD* 110-112, 487 – 492.
- Braccesi, Lorenzo – Govi, Elisabeta, (cur.) 2010, *Dal Mediterraneo all'Europa Conversazioni adriatiche*, *Hesperia* 25, Roma : L'Erma di Bretschneider.
- Briquel, Dominique, 1984, *Les Pélasges en Italie: recherches sur l'histoire de la légende*, Roma: Ecole Française de Rome.
- Briquel, D., 1987, Spina condita a Diomede, *Osservazioni sullo sviluppo della leggenda dell'eroe nell'Alto Adriatico*, *La Parola del Passato*, 241–261.
- Briquel, Dominique, 1999, *La civilisation étrusque*, éditions Fayard, Paris.
- Briquel, D., 2004, Les visions antiques de l'origine des Étrusques: barbares, quasi-hellènes ou Grecs à part entière, *Annali della Fondazione per il Museo "Claudio Faina"* 11, 9–30.
- Briquel, Dominique, 2005, *Les Étrusques*, Presses universitaires de France.
- Briquel, D. - Gaultier, F. (eds), 1997, *Les Étrusques, les plus religieux des hommes*, Paris.
- Briguet, Marie-Françoise – Bonfante, Larissa, 1986, *Etruscan life and afterlife: a handbook of Etruscan studies*, Detroit, Wayne State University Press.
- Budić, F., 2018, Rasprava o podrijetlu proročkih riječi i povijesnom kontekstu osnivanja Fara. ... Parani su prema nekome proročanstvu odaslati naseljenike u Jadran... (Diod. XV, 13, 4), *VAHD* 111, 99 – 137.
- Budić, F., 2021, Grčke opaske o jadranskom pomorskom krajoliku: veliki Rejin zaljev i Kronovo more, *ARR* 20, 89 – 104.

- Budić, Filip, 2022, Zemljopisne, ekonomske i društvene okolnosti grčkog interesa za istočnu obalu Jadrana, rukopis doktorske disertacije, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.
- Budimir, Milan, 1952, Iliri i Prailiri, *VAHD LIII*, Split.
- Busuladžić, A., 2019, A contribution to knowledge of Greek and Roman amphorae found or located in Bosnia and Herzegovina, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* 6, 13 – 127.
- Busuladžić, A., 2020, *Sjaj antičkih Grka. Keramičke posude, slikane vaze, sculpture, oružje, nakit, staklo, numizmatika iz Muzejskih zbirki u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.
- Cabanes, Pierre, *Iliri od Bardileja do Gencija*, Svitava, Zagreb, 2002.
- Cabanes, P., 2008, Greek colonisation in the Adriatic, *GCII*, Leiden-Boston, 155–185.
- Cambi, N.- Čače, S. – Kirigin, B., (ur.) 2002, *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana. Zbornik radova sa znanstvenog sukpa održanog 24. do 26. rujna 1998. godine u Splitu (Greek influence along the east Adriatic coast : proceedings of the International Conference held in Split from 24th to 26th of September 1998)*, Split: Književni krug.
- Cambi, N., 2017, Lik mladića na aversu novca Korkire Melaine. Stilistička pitanja, *VAHD 110/111*, 67 - 76.
- Camp, John Mc. K., 1982, Drought and famine in the 4th century B.C., *Hesperia, Supplement XX*, 9—17
- Camporeale, Giovannangelo, 1992, *Gli Etruschi. Mille anni di civiltà*, Bonechi.
- Camporeale, Giovannangelo, 2001, *The Etruscans Outside Etruria*, Los Angeles.
- Camporeale, Giovannangelo, 2004, *Gli Etruschi. Storia e civiltà*, Torino, UTET Università.
- Camporeale, 2004a, The Etruscans in the Mediterranean, *The Etruscans Outside Etruria*, Los Angeles, 78 - 101.
- Camporeale, G., 2015, *Gli Etruschi: storia e civiltà*, 4th edn. Turin.
- Camporeale, Giovannangelo, 2016, The Etruscans and the Mediterranean, *A Companion to the Etruscans*, eds. Sinclair Bell – Alexandra A. Carpino, Wiley Blackwell, 67 – 86.
- Capuis, L., 1993, *I Veneti: società e cultura di un popolo dell'Italia preromana*, Milano: Longanesi.
- Castiglioni, Maria Paola, 2008, The Cult of Diomedes in the Adriatic: Complementary Contributions from Literary Sources and Archaeology, Bridging the gaps: sources, methodology and approaches to religion in History, (ed. Joaquim Carvalho), Pisa: Plus-Pisa university press, 9-28.
- Castiglioni, M. P., 2018, Les Grecs en Adriatique, *Cadernos do LEPAARQ 15*, 2, 321 – 339.
- Christopher, Smith, 2018, *Gli Etruschi*, Milano, Hoepli.
- Ceccarelli, Letizia, 2016, The Etruscans and the Mediterranean, *A Companion to the Etruscans*, eds. Sinclair Bell – Alexandra A. Carpino, Wiley Blackwell, 28-40.
- Čeka, N., 1995, Corinto e l'Occidente: L'area dell'odierna Albania, *CO*, Taranto, 453 – 456.
- Colonna, G., 1974, I Greci di Adria, *Rivista Storica dell'Antichità 4*, Pàtron Editore, 1 – 21.
- Colonna, Giovanni, 1986, *Urbanistica e architettura in: Rasenna. Storia e civiltà degli Etruschi*, Milano, Libri Scheiwiller.

- Colonna, G., 1993, Il santuario di Cupra fra Etruschi, Greci, Umbri, e Picenti, *Cupra Marittima e il suo territorio in età antica*, ed. G. Paci, Atti del Convegno di Studi, Cupra Marittima, 3 maggio 1992 = Picus Suppl. 2, Tivoli-Macerata, 3 – 31.
- Colonna, G., 1993a, La società spinetica e gli altri ethne, *Spina. Storia di una città tra Greci ed Etruschi*, ed. F. Berti i P. G. Guzzo, Ferrara, 131 – 143.
- Coppola, A., 1988, *Siracusa e il Diomede adriatico*, Prometheus, Italy.
- Coppola, A., 2002, I nomi dell'Adriatico, *I Greci in Adriatico*, Atti del Convegno (Urbino 21-24 ottobre 1999), eds. L. Braccesi, M. Luni, Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente; 15, Roma, 101 – 106.
- Corinna Riva, 2021, *A Short History of the Etruscans*, London.
- Cornell, T., 1995, *The Beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars, c. 1000-263 BC*, London: Routledge.
- Cristofani, Mauro, 1978, *Etruschi. Cultura e società*, Novara, De Agostini.
- Cristofani, M., 1989, *Gli Etruschi del mare*, 2nd edn. Milan.
- Counillon, P., 2006, Le Périples du Pseudo-Scylax et l'Adriatique, *LR44*, Bordeaux-Zadar, 19 - 29.
- Čače, S., 1993/1994, Prilozi raspravi o osnivanju grčkih naseobina na Jadranu u 4. stoljeću pr. Kr., *RFFZD* 33, 20, 33- 54.
- Čače, S., 1997, Pisani izvori za povijest Hvara u antici/ Ancient written sources on the history of Hvar, *Arheološka baština otoka Hvara*, Hrvatska - Projekt Jadranski otoci: Veze, trgovina i kolonizacija 6000 pr. Kr. - 600 god, sv. 1, BAR International Series; 600, Oxford, 217- 224.
- Čače, S., 2002, O ranijim grčkim imenima mjesta na istočnom Jadranu, *FOC* 11, 53 – 76.
- Čače, Slobodan, 2015, Jadranski otoci u Pseudo Skimnovoj periegezi: dvije napomene /The Adriatic Islands in the Periegesis of Pseudo-Scymnus: Two Remarks, *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea* 2, 9-23.
- Čače, Slobodan – Šešelj, Lucijana, 2005, Finds from the Diomedes' sanctuary on the Cape Ploča: new contributions to the discussion about the Hellenistic period on the east Adriatic, *Illyrica Antiqua*. Ob honorem D. Rendić-Miočević, Radovi s međunarodnog skupa o problemima antičke arheologije, Zagreb, 6-8. XI. 2003., (ur. M. Šegvić - I. Mirnik), Zagreb, 163-186.
- Čargo, B., 2013, *Issa: a historical and archaeological guide*, Split: Arheološki muzej u Splitu.
- Čečuk, B. - Majnarić-Pandžić, N. - Miroslavljević, V. - Suić, M. (ur.), 1976, *Jadranska obala u protohistoriji: kulturni i etnički problemi. Simpozij održan u Dubrovniku od 19. do 23. X. 1972.*, Zagreb.
- Čović, Borivoj, *Od Butmira do Ilira*, Sarajevo, 1976.
- Čović, Borivoj, 1983, Importations of bronze vessels in the Western Balkans (7th to 5th Century), *L'Adriatico tra Mediterraneo e penisola balcanica nell'antichità*, ed. Istituto per la Storia e l'Archeologia della Magna Grecia, 147 – 154.
- Čović, Borivoj, 1987, Srednjobosanska grupa, *Praistorija jugoslovenskih zemalja V - željezno doba*, ur. Alojz Benac, Sarajevo : Svjetlost i ANU BiH, 481 – 528+Tbl. LI - LIII
- D'Andria, F., 1983, Greci ed indigeni in Iapigia, *Modes de contacts et processus de transformation dans les sociétés anciennes: Actes du colloque de Cortone (24 - 30 mai 1981)*, ed. G. Nenci, Collection de l'École Française de Rome, 67, Pisa, 287 - 297.

- D'Andria, F., 1985, Documenti del commercio arcaico tra Ionio e Adriatico, *Magna Grecia, Epiro e Macedonia: Atti del XXIV Convegno Internazionale di Studi sulla Magna Grecia*, Taranto, 5 - 10 Ottobre 1984, ed. A. Stazio, Taranto, 321 - 377.
- D'Andria, F., 1988, Messapi e Peuceti, *Italia omnium terrarum alumna: La civiltà dei Veneti, Reti, Liguri, Celti, Piceni, Umbri, Latini, Campani e Iapigi (Antica madre)*, ed. A. M. Chieco Bianchi, G. Pugliese Carratelli, Milano, 653 - 715.
- D'Andria, F., 1990, Greek Influence in the Adriatic: Fifty Years after Beaumont, *GCNP*, Canberra-Oxford, 281 - 290.
- D'Andria, F., 1990a, Insediamenti e territorio: l'età storica, *Messapi: Atti del XXX Convegno Internazionale di Studi sulla Magna Grecia, Taranto - Lecce, 4 - 9 ottobre 1990*, ed. F. D'Andria, Taranto, 393-478.
- D'Andria, F., 1995, Corinto e l'Occidente: la costa adriatica, *CO*, Taranto, 457 - 508.
- D'Andria, F., 1996, La casa in Messapia, *Ricerche sulla casa in Magna Grecia e in Sicilia*, ed. F. D'Andria i K. Mannino, Galatina, 403 - 438.
- D'Andria, F., 2002, L'Adriatico. I rapporti tra le due sponde: Stato della questione, *La Sicilia dei due Dionisi: Atti della settimana di studio, Agrigento, 24-28 febbraio 1999*, ed. N. Bonacasa, Progetto Akragas, 2, Roma, 117 - 137.
- De Grummond, Nancy Thomson, 2006, *Etruscan Myth. Sacred History and Legend*. University Museum Publishing, Baltimore.
- De Grummond, Nancy T., 2014, Ethnicity and the Etruscans, In McInerney, Jeremy (ed.), *A Companion to Ethnicity in the Ancient Mediterranean*. Chichester, UK: John Wiley & Sons, Inc. pp. 405-422.
- Degmedžić, Ivan, 1958, De Atheniensium in Adriatico thalassocratia opinata (Ad CIA II, 809) = O naumu atenske talasokracije na Jadranu (Ad CIA II 809), *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu* 1, 61 - 73.
- D'Ercole, M. C., 2006, Itinerari e scambi nell'Adriatico preromano (VIII - V sec. a. C., *LR44*, Bordeaux-Zadar, 91 - 106.
- D'Ercole, M., 2009, Figures hybrides de l'identité : le cas de l'Adriatique Préromaine, *Pallas* 73, 159-179.
- D'Ercole, M. C., 2011, Sharing New Worlds: Mixed Identities around the Adriatic Sixth to Fourth Centuries B. C. E., *Cultural Identity in the Ancient Mediterranean*, ed. E. S. Gruen, Los Angeles, 428 - 453
- D'Ercole, M. C., 2012, *Histoires méditerranéennes: Aspects de la colonisation grecque de l'Occident à la mer Noire (VIIIe-IVe siècles avant J-C)*, Arles: Éditions Errance.
- De Luca De Marco, Serena, 1979, Le anfore commerciali delle necropoli di Spina, *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Antiquité, vol. tome 91, n° 2*, 571-600.
- Dobesch, Gerhard - Rehrenböck, Georg - Taeuber, eds, 2006, *Adolf Wilhelm. Kleine Schriften. Abteilung III: Abteilung III: Schriften Aus Adolf Wilhelms Nachlass Teil I: Bereits Publiizierte Schriften. Teil II: Unpubliizierte Schriften. Attische Urkunden VI*, Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- Dragičević, I., 2016, Daorski novac i prilog poznavanju optjecaja novca na daorskom području, *VAHĐ* 109, 107 - 128.
- Drechsler-Bižić, Ružica, 1959, Istraživanje nekropole praistorijskih Japoda u Kompolju, *Arheološki radovi i rasprave Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* I, 245 - 280.

- Ducati, Pericle, 1927, *Storia dell'arte etrusca*, vol. I- II, Firenze : Rinascimento del Libro.
- Faber, Aleksandra, 1966, Prilog topografiji ilirsko-rimskog Epidaura s posebnim obzirom na nova istraživanja, *OA 6*, 1, 25 – 38.
- Faber, A., 1983, Bedemi Epetiona - Stobreč kod Splita, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 1, 17 - 37.
- Fairbank, 2018, K. R., *A Dividing Sea: The Adriatic World from the Fourth to the First Centuries BC*, doktorska disertacija, Providence, RI: Brown University.
- Ferone, Claudio, 2004, Il IV secolo, Atene e l'Adriatico, *La pirateria nell'Adriatico antico (Venezia, 7-8 marzo 2002)*, (cur.) L. Braccisi, *Hesperia 19 : Studi sulla grecità di Occidente*, 19, Roma : L'Erma di Bretschneider, 31- 48.
- Fiala, František – Franjo, 1894, O nekim nasutim gradinama u sjeverozapadnoj Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja VI*, sv. 4, 683-690.
- Fisković, I., 1976, Pelješac u protopovijesti i antici, *Pelješki zbornik* 1, 15 – 81.
- Fossati, Ivo, 1987, *Gli eserciti etruschi*, Milano, E.M.I. Edizioni Militari Italiane, collana "De Bello".
- Gabričević, B., 1966, Pristupna razmatranja o urbanizmu grčkih naseobina na istočnoj obali Jadrana, *VAHĐ* 68, 147 - 170.
- Gabričević, B., 1968, Antički spomenici otoka Visa, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 17, 1, 5 – 60.
- Gabričević, B., 1980, Naron i Grci, *Dolina rijeke Neretve od prethistorije do ranog srednjeg vijeka. Znanstveni skup, Metković 4 – 7. X. 1977.*, ed. Ž. Rapanić, Izdanja HAD-a 5, Split, 161 – 167.
- Gabrovec, Stane, 1987, Dolenjska grupa, *Praistorija jugoslovenskih zemalja V- želježno doba*, ur. Alojz Benac, Sarajevo : Svjetlost i ANU BiH, 29 – 119.
- Gabrovec, Stane – Mihovilić, 1987, Istarska grupa, *Praistorija jugoslovenskih zemalja V- želježno doba*, ur. Alojz Benac, Sarajevo : Svjetlost i ANU BiH, 293 – 338.
- Garašanin, Milutin (ur.), 1979, Sahrnjivanje kod Ilira, zbornik radova održan na Zlatiboru u periodu 10 – 12. V. 1976. god., *Balkanološki institut Srpske akademije nauka i umjetnosti, Naučni skupovi VIII, Odeljenje istorijskih nauka* 2.
- Gaucci, Andrea, 2009, Adria: via Spolverin - tombe 46 e 106: il gentilizio Muli ad Adria, *Bolletino del centro Polesano di studi storici archeologici ed etnografici Padusa XLIV*, 81-115.
- Gaucci, Andrea, 2010, *Adria. iscrizioni etrusche tardo-arcaiche, Quaderni della Scuola di Specializzazione in Beni Archeologici Alma Mater Studiorum - Università di Bologna Ocnus* 18, 35-51.
- Gaucci, Andrea, 2011, I Greci nell'Alto Adriatico, *Le grandi vie della civiltà (Catalogo della Mostra, Trento 1 luglio – 13 novembre 2011)*, F. Marzatico, R. Gebhard, P. Gleirscher (cur.), Trento, 220-222.
- Gaucci, Andrea, 2012, Le iscrizioni etrusche tardo-arcaiche di Adria. Nuove iscrizioni e analisi epigrafica e dei contesti, *Bolletino del centro Polesano di studi storici archeologici ed etnografici "Padusa" XLVIII*, Rovigo, 143-179.
- Gaucci, Andrea, 2013, I porti del delta padano nel IV secolo a.C., *Ravenna e l'Adriatico dalle origini all'età romana*, F. Boschi (cur.), Bologna, 71-90.
- Gaucci, Andrea, 2015, Organizzazione degli spazi funerari a Spina e in area deltizia con particolare riguardo al periodo tardo-arcaico, *La delimitazione dello spazio funerario in Italia dalla protostoria all'età arcaica. Recinti, circoli, tumuli (Atti del XXII Convegno Internazionale di Studi sulla Storia e l'Archeologia dell'Etruria, Orvieto 19-21 dicembre 2014)*, G. Della Fina (cur.), Roma, 113-170.

- Gaucci, Andrea, 2015a, Organizzazione degli spazi funerari a Spina e in area deltizia con particolare riguardo al periodo tardo-arcaico, *Annali Faina*, XXII, 113-170.
- Gaucci Andrea, 2016, La fine di Adria e Spina etrusche, *Il mondo etrusco e il mondo italico di ambito settentrionale prima dell'impatto con Roma (IV-II secolo a.C.)*, *Atti del Convegno di Studi Etruschi ed Italici - Sezione Etruria padana e Italia settentrionale (Bologna 2013)*. Govi E. (cur.), Giorgio Bretschneider, Roma, 171-221.
- Gaucci, Andrea, 2016a, La fine di Adria e Spina etrusche, *Il mondo etrusco e il mondo italico di ambito settentrionale prima dell'impatto con Roma (IV-II sec. a.C.)* (*Atti del Convegno, Bologna 28 febbraio - 1 marzo 2013*), *Biblioteca di Studi Etruschi* 57, E. Govi (cur.), Roma, 171-221.
- Gaucci, Andrea, 2016b, Archeologia in area etrusco-padana tra XIX e XX secolo: il caso della necropoli di Valle Trebbia a Spina (FE), Digging Up Excavations. Processi di ricontestualizzazione di 'vecchi' scavi. Esperienze, problemi, prospettive, *Atti del Seminario*, Roma, 41-49.
- Gaucci, Andrea, 2017, *Corpus Inscriptionum Etruscarum*, IV. Italia Superiore, Sectio I, fasc. 1. *Inscriptiones Atriae et in agro atriano repertae*, CNR Edizioni, Roma.
- Gaucci, Andrea, 2017a, The Black Glazed Pottery in the Etruscan Cities of the Po Valley: Productions and Methodological Issues, *Forum Archaeologiae* 83, 6, 201.
- Gaucci, Andrea, 2017b, Gli Etruschi e l'Adriatico dalla prima Età del ferro alla romanizzazione, *Salso mar*. *Ἀλυσὸς Πόντος*, *Atti del Seminario di Studi storico-navali, Ravenna 4-6 maggio 2015*, A. Panaino - P. Ognibene (cur.), Sesto San Giovanni, 63-96.
- Gaucci, Andrea, 2017c, The black glazed pottery in the Etruscan cities of the Po valley: productions and methodological issues, *Forum Archaeologiae* 83 / VI /.
- Gaucci, Andrea, 2018, Museo Archeologico Nazionale di Adria, *Corpus Speculorum Etruscorum. Italia* 8, *Musei dell'Etruria padana*, Roma, 59-62.
- Gaucci, Andrea, 2018a, Museo Archeologico Nazionale di Adria, *Corpus Speculorum Etruscorum, Italia* 8. *Musei dell'Etruria padana*.
- Gaucci, Andrea, 2020, A challenging complexity. Black-gloss ware from the Hellenistic period in the Etruscan city of Spina, *Babesch* 95.
- Gaucci, Andrea, 2020a, Graffiti dai contesti abitativi e funerari della città etrusca di Adria: il segno a croce, *Aristonothos - Rivista di studi sul Mediterraneo Antico* 16, Milano, 413-449.
- Gaucci, Andrea, 2021, *Iscrizioni della città etrusca di Adria. Testi e contesti tra Arcaismo ed Ellenismo*, Bononia University Press, Bologna.
- Gaucci, Andrea, 2021a, EOS - Etruscans on the Sea: survey on the Etruscan city of Spina, *Etruscan News* 23, 27.
- Gaucci, Andrea, 2022, Epigrafia, sacro e società tra Etruria settentrionale e padana. Gruppi sociali e modelli egemonici nei luoghi di culto tra VI e IV secolo a.C., *Scienze dell'Antichità* 28.3, Sapienza Università di Roma, 127 – 140.
- Gaucci, Andrea, 2023, Epigrafia etrusca e società nella Valle del Po, *Atti del XXX Convegno di Studi Etruschi ed Italici (Bologna 2022)*, Giorgio Bretschneider, Roma.

- Gaucci, Andrea, 2023a, Mobilità e identità in Etruria padana: problemi e prospettive della ricerca epigrafica con particolare riguardo al periodo tra VI e IV sec. a.C., *Preistoria Alpina* 53, 77-88.
- Gaucci, Andrea – Pozzi, A., 2009, L'archeologia funeraria negli empori costieri. Le tombe con iscrizioni etrusche da Spina e Adria, *Tra Etruria, Lazio e Magna Grecia: indagini sulle necropoli (Atti dell'Incontro di Studio)*, R. Bonaudo - L. Cerchiai - C. Pellegrino (cur.), Paestum, 51-64.
- Gaucci, Andrea – Minguzzi, V. - Gasparotto, G. – Zantedeschi, E., 2015, Ceramiche a vernice nera della necropoli etrusca di Valle Trebba, Spina (FE): dati archeologici e archeometrici, *Bolletino del centro Polesano di studi storici archeologici ed etnografici Padusa* L, 191-215.
- Gaucci, Andrea – Mancuso, G., 2016, Archeologia in area etrusco-padana tra XIX e XX secolo: il caso della necropoli di Valle Trebba a Spina (FE), *Digging up Excavations. Processi di ricontestualizzazione di "vecchi" scavi archeologici: esperienze, problemi, prospettive, Atti del Seminario, Pavia 15-16 gennaio 2015*, Roma, 41-49.
- Gaucci, Andrea – Tonglet, Delphine, 2019, Un kyathos attico a figure rosse da una tomba di Valle Trebba, Spina. Contesto e funzione di una forma a cavallo tra mondo etrusco e mondo greco, *Dialoghi sull'Archeologia della Magna Grecia e del Mediterraneo Atti del III Convegno Internazionale di Studi*, 2018, Prima Parte, Paestum, 655-724.
- Gaucci, Andrea – Govi, Elisabetta – Pizzirani, Chiara, 2020, Fenomeni di interazione culturale nella città etrusca di Spina, *Incontrarsi al Limite. Ibridazioni mediterranee nell'Italia preromana, Atti del convegno internazionale (Ferrara 2019)*, *Adrias* 6, Castiglioni M.P. - Curcio M. - Dubbini R. (cur.), L'Erma di Bretschneider, Roma, 159-187.
- Gitti, A., 1952, Sulla colonizzazione greca nell'alto e medio Adriatico, *Parola del Passato, Rivista di studi classici* 7, 161 - 191.
- Gitti, A., 1954, La colonia ateniese Adriatico del 325/4 a.C., *Parola del Passato, Rivista di studi classici* 9, 16-24;
- Giudice F. - Reganati, G. - Zafarana, P., 2004, La ceramica attica dell'Adriatico e la rotta di distribuzione verso gli emporia padani, *Greci in Adriatico* 2, eds. L. Braccesi, M. Luni, Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente 18, Rim, 171 – 210.
- Giuffrida-Ientile, M. 1983, *La pirateria tirrenica: Momenti e fortuna*, Rome.
- Gjivoje, M., 1969, *Otok Korčula*, Zagreb: Prosvjeta.
- Goldstein, A. (ur.), 1995, *Illyricum mythologicum*, Zagreb: Antibarbarus.
- Gorini, G., 2002, Le monete di Egina ed Atene in Adriatico, *I Greci in Adriatico 1: Atti del Convegno (Urbino 21-24 ottobre 1999)*, eds. L. Braccesi, M. Luni, Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente 15, Roma, 279 - 289.
- Govi E., 2006, L' 'ultima' Spina. Riflessioni sulla tarda etruscità adriatica, *Rimini e l'Adriatico nell'età delle guerre puniche, Atti del Convegno (Rimini 2004)*, Rimini, 111-135.
- Govi, Elisabetta, 2023, Mobilità e identità in Etruria padana: problemi e prospettive della ricerca archeologica. Il caso di Spina, *Preistoria Alpina* 53, 63-76.
- Gulletta, M., 1994, Eco di voci greche da Spina, l'etrusca 'civitas in Umbris', *Historiè. Studi offerti dagli allievi a Giuseppe Nenci in occasione del suo settantesimo compleanno*, (cur. Alessandri S.) Congedo, 245-260.
- Gras, M., 1976, La piraterie tyrrhénienne en Mer Égée: mythe ou réalité?, *L'Italie préromaine*, 341-370.

- Guermandi, M., 1998, Figure in quantità. L'analisi quantitativa della ceramica attica di Spina, *Spina e il delta padano. Riflessioni sul catalogo e sulla mostra ferrarese. Atti del convegno internazionale di studi* (cur. Rebecchi F.), 179–202.
- Haack, M., 2009, Grécité de Spina et Adria, *Écritures, cultures, sociétés dans les nécropoles d'Italie ancienne*, (ed. Haack M.) Bordeaux, 45–62.
- Haack, Marie Laurence, 2017, Etruscan literacy in Spina, *Journal of Historical Archaeology & Anthropological Sciences, Vol. I, No 5*, 191–195.
- Hackens, Tony, 1960, *Spina et l'Étrurie padane, L'antiquité classique, vol. Tome 29, n° fascicule 2*, 407–412.
- Hannestad, L., 1989, Athenian pottery in Etruria c. 550 – 470 BC., *AA* 59, 113 – 130.
- Harari, M., 1997, Immagine inedita di guerriero celta su un frammento vascolare da Spina, *Atti dell'Accademia delle Scienze di Ferrara* 74, 73–93.
- Haynes, Sybille, 2000, *Etruscan Civilization: A Cultural History*, Los Angeles: J. Paul Getty Museum.
- Haynes, Sybille, 2005, *Kulturgeschichte der Etrusker*, Mainz.
- Hencken, Hugh O'Neill, 1968, *Tarquinia, Villanovians and Early Etruscans*, Cambridge Mass.
- Heurgon, Jacques, 1992, *Vita quotidiana degli Etruschi*, Milano, Mondadori.
- Ilkić, M., 2016, Novac jadranske Korkire s liburnske gradine Budim kod Posedarja, *VAHD* 109, 99 – 105.
- Ilkić, M. - Šešelj, L., 2017, Noviji nalazi grčko-ilirskog novca s područja sjeverne Dalmacije, *VAHD* 110/111, 281 – 302.
- Intrieri, M., 2010, Autarkeia. Osservazioni sull'economia corcirese fra V e IV sec. a.C., *Lo spazio ionico e le comunità della Grecia nord-occidentale. Territorio, società, istituzioni*, ed. C. Antonetti, Atti del Convegno Internazionale Venezia, 7-9 gennaio 2010, Pisa, 181 - 200.
- Intrieri, M., 2011, Corcira fra Corinto e l'Occidente: rapporti e sincronismi di colonizzazione, *Sulla rotta per la Sicilia: l'Epiro, Corcira e l'Occidente*, ed. G. De Sensi Sesto - M. Intrieri, Diabaseis; 2, Pisa, 175 – 208.
- Ivčević, S. (ur.), 2021, *Vis-à-Vis 200. Arheološka baština otoka Visa. Katalog izložbe u povodu 200. Obljetnice Arheološkog muzeja u Splitu*, Split, 74 - 103.
- Izzet, Vedia, 2007, *The Archaeology of Etruscan Society*, New York: Cambridge University Press.
- Izzet, V., 2008, Questions of Mediterranean migration: the case of Spina, *International Congress of Classical Archaeology – XVII. Meetings Between Cultures in the Ancient Mediterranean, 22-26 September 2008*, Rome c.s.
- Jeličić-Radonić J. - Katić, M., 2015, *Faros – osnivanje antičkog grada I.*, Split: Knjiga Mediterana.
- Katić, M., 2009, *Urbanistički i kulturni profil antičke Isse*, doktorska disertacija, Zadar: Sveučilište u Zadru.
- Katičić Radoslav, 1962, Die Illyrischen Personennamen in ihrem südöstlichen Verbreitungsgebiet, *Živa Antika* 12, Filozofski fakultet u Skoplju, 1962, 95–120.
- Katičić Radoslav, 1963, Das mitteldalmatinische Namensgebiet, *Živa Antika* 12, Filozofski fakultet u Skoplju, 1963.

Katičić Radoslav, 1965, Zur Frage der keltischen und pannonischen Namengebiete im römischen Dalmatien, *Godišnjak*, Akademija nauka i umjetnosti, III, Centar za balkanološka ispitivanja 1, 1965, 53–76.

Keller, Werner, 1999, *La civiltà etrusca*, Milano, Garzanti Libri.

Kirigin, B., 1985, Zapažanja o helenističkog nekropoli Isse, *Sabranjivanje pokojnika sa aspekta ekonomskih i društvenih kretanja u praistoriji i antici: referati održani na kongresu u Mostaru 1980. godine*, ed. N. Tasić, Materijali 20, Beograd, 91 – 110

Kirigin, B., 1990, The Greeks in Central Dalmatia: Some New Evidence, *GCNP*, Canberra-Oxford, 291-321.

Kirigin, B., 1996, Issa: grčki grad na Jadranu, *Mala knjižnica Matice hrvatske, kolo 4; 21*, Zagreb: Matica hrvatska.

Kirigin B., 2002, Novosti o Grcima u Dalmaciji, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 32, Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 363 – 383.

Kirigin, B., 2004, Faros, parska naseobina: prilog proučavanju grčke civilizacije u Dalmaciji, *VAHD* 96, 9 – 301.

Kirigin, B., 2008, *Grčko-helenistička zbirka u stalnom postavu Arheološkog muzeja u Splitu = The Greek and Hellenistic collection on exhibit in the Archaeological Museum in Split*, Katalozi i monografije / Arheološki muzej u Splitu 1, Split: Arheološki muzej, 2008.

Kirigin, B., 2018, Pharos, Greek Amphorae and Wine Production, *Paros IV: Paros and its colonies*, ed. D. Katsonopoulou, Atena, 397 – 419.

Kirigin, Branko– Slobodan Čače, 1998, Archaeological evidence for the cult of Diomedes in the Adriatic, *Hesperia* 9, Roma, 63-110.

Kirigin, B. - Katunarić, T. - Šešelj, L., 2005, Amfore i fina keramika (od 4. do 1. st. pr. Kr.) iz srednje Dalmacije: preliminarni ekonomski i socijalni pokazatelji, *VAPD* 98, 7 – 21.

Kirigin, B. - Vujnović, N. - Čače, S. - Gaffney V. - Podobnikar, T. - Stančić, Z. - Burmaz, J., 2006, *The Adriatic Islands Project, vol III: The Archaeological Heritage of Vis, Biševo, Svetac, Palagruža and Šolta*, *BAR International Series* 1492, Oxford: Archeopress.

Kirigin, B. - Johnston, A. - Vučetić, M. - Lušić, Z., 2009, Palagruža – The Island of Diomedes – and Notes on Ancient Greek Navigation in the Adriatic, *A Connecting Sea: Maritime Interaction in Adriatic Prehistory*, ed. S. Forenhaber, *BAR International Series* 2037, Oxford, 137-155.

Kirigin, B. - Paraman, 2020, L. Lončarski i ostali pokretni arheološki nalazi otkriveni u gospodarskoj zgradi palače Garagnin – Fanfogna (lapidariju Muzeja grada Trogira), *Iz prapočetak Trogira. Zaštitna arheološka istraživanja u sklopu palače Garagnin – Fanfogna (Muzej grada Trogira) 1978. – 1980. godine*, ed. I. Babić, B. Kirigin, L. Paraman, Trogir, 29 -68.

Kirigin, B. - Katunarić T. - Miše, M., 2005, Palagruža godine 2004. preliminarni izvještaj s iskopavanja, *VAPD* 98, 251 – 260.

Kirigin, B. - Miše, M. - Barbarić, V., 2010, Palagruža- Diomedov otok. Sažeti pregled arheoloških iskopavanja 2002.-2008. godine, *Arheološka istraživanja na srednjem Jadranu : znanstveni skup, Vis, 13.-16. listopada 2009.*, ed. S. Ivčević, Izdanja HAD-a; 26, Zagreb, Split, 43 - 60.

Kirigin, Branko – Gaffney, Vince – Vujnović, Nikša – Petrić, Marinko – Kaiser, Timothy, 2022, Brončano i željezno doba u gradu Hvaru i bližoj okolini, *Hvarski arhipelag i arheologija dalmatinskih otoka*

: od dinamične prošlosti do kulturnog turizma, *Znanstveni skup Hvar, 8-11. X. 2019, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva Vol. 34*, Zagreb, 67-92.

Kos, Peter, 1998, *Leksikon antičke numizmatike*, priredio Ž. Demo, prevela K. Premur, Zagreb: Hrvatski bibliografski zavod.

Kozličić, M., 1990, *Historijska geografija istočnog Jadrana u starom vijeku*, Biblioteka znanstvenih djela 41, Split: Književni krug.

Kozličić, M. - Bratanić, M., 2006, Ancient Sailing Routes in Adriatic, *LR44*, Bordeaux-Zadar 2006, 107 - 124.

Kracht, P., 1991, Studien zu den griechisch-etruskischen Handelsbeziehungen vom 7. Bis 4. Jahrhundert v. Chr., *Bochumer historische Studien: Alte Geschichte*; 10, Bochum: Brockmeyer.

Krstić, V., 2008, Influence from the east on the Hellenistic pottery from Budva from the Greek collection of the National Museum in Belgrade, *Acta Rei Cretariae Romanae Fautorum 40: Congressus vicesimus quintus. Rei Cretariae Romanae Fautorum Dyrrhachii habitus MMVI*, ed. S. Biegert, Bonn, 101 – 104.

Kukoč, S., 1985, Prapovijesni kipić s Čikata na otoku Lošinju, *Radovi Filozofskog Fakulteta u Zadru* 11, 5 – 15.

Kuntić-Makvić, B., 1996, Hvar u djelima starih pisaca, *Pharos- antički Stari Grad*, eds. J. Jeličić Radonić, B. Rauter Plančić, Zagreb, 33 – 38.

Kuntić-Makvić, B., 1998, Ceun – uz jedan grčki natpis s Bribirske Glavice, *Područje Šibenske županije od pretpovijesti do srednjega vijeka: znanstveni skup, Šibenik, 18. - 20. listopada 1995.*, ed. B. Čečuk, Izdanja HAD-a 19, Zagreb, 243 - 250.

Kuntić-Makvić, B., 2001, Ljepokosa Korkira, *Arheološka istraživanja na području otoka Korčule i Lastova (znanstveni skup, Vela Luka i Korčula, 18. – 20. travnja 1991.)*, ed. B. Čečuk, Izdanja HAD-a 20, Zagreb, 169 -181.

Lambert, D. Stephen, 2004, Athenian State Laws and Decrees 352/1-322/1: I. Decrees Honouring Athenians, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bd. 150, 85-120

Lambert, D. Stephen, 2012, *Inscribed Athenian Laws and Decrees 352/1-322/1 BC. Epigraphical Essays*, Series: Brill Studies in Greek and Roman Epigraphy, Volume: 2. Brill Academic Pub.

Lambert, D. Stephen, 2018, *Inscribed Athenian Laws and Decrees in the Age of Demosthenes. Historical Essays*. Brill – Leiden.

Lara Peinado, Federico, 2007, *Los etruscos*. Ediciones Cátedra, Madrid.

Lepore, E., 1980, Diomede in L'Epos greco in Occidente, *Atti del 19 convegno sulla Magna Grecia (1979)*, Istituto per la storia e l'archeologia della Magna Grecia, 113–132.

Lepore, E., 1983, Problemi storici dell'area adriatica nell'età della colonizzazione greca, *L'Adriatico tra Mediterraneo e penisola balcanica nell'antichità*, ed. Istituto per la Storia e l'Archeologia della Magna Grecia, Atti del Convegno Lecce, Matera, 21 - 27 ottobre 1973, Taranto, 127 – 145.

Lisičar, P., 1951, *Crna Korkira i kolonije antičkih Grka na Jadrannu*, Skopje: Filozofski fakultet Univerzita u Skopju, Istorijsko filološki odjel.

Lisičar, P., 1973, Cenni sulla ceramica antica. Contributo allo studio della protostoria dell'Adriatico orientale, *Archaeologia Jugoslavica* 14, 3 – 27.

Lisičar, P., 1976, Bilješke o grčkoj keramici s naših jadranskih nalazišta, *RFFZD* 14, 15, 313 – 317.

- Lombardo, M., 1993, Lo psephisma di Lumbarda: note critiche e questioni esegetiche, *Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente* 3, 161 – 188.
- Lombardo, M., 2006, I Greci in Dalmazia. Presenze e fondazioni coloniali, *Rimini e l'Adriatico nell'età delle guerre puniche. Atti del Convegno Internazionale di Studi, Rimini, Musei Comunali, 25 – 27 marzo 2004*, ed. F. Lenzi, Bologna, 19 – 32.
- Lučić, Josip, 1959, Pseudo-Skilakov Arion i Rijeka Dubrovačka, *Analitički historijski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, vol. 6/7, 117-120.
- Lučić, Josip, 1966-1967, O nekim problemima najstarije dubrovačke povijesti, *Historijski zbornik* vol. 19/20, Zagreb, 537-547.
- Lučić, Josip, 1988, Toponimija dubrovačkog područja do doseljavanja Slavena, *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području, znanstveni skup održan u Dubrovniku 1-4. X. 1984., Izdanja HAD-a* 12, (ur. Željko Rapanić), 169-174.
- Luni, M., 1995, Fase protourbana nella regione medioadriatica nel V- IV secolo a.C. e frequentazione commerciale greca, *Pro populo Arimense*, ed. A. Calbi, G. Susini, Faenza, 183 – 226.
- Luni, M., 2000, Greci nell'Italia medioadriatica, *Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente* 12, 151 - 186.
- Luni, M., 2004, I porti di Ankon e Numana, *I Greci in Adriatico* 2, ed. L. Braccesi, M. Luni, Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente 18, Roma, 11 - 56.
- Luni, M., 2007, I kouroi di Osimo ed i Greci in Adriatico, *I greci in Adriatico nell'età dei Kouroi. Atti del convegno internazionale organizzato dal Comune di Osimo (Osimo - Urbino, 30 giugno - 2 luglio 2001)*, ed. M. Luni, Quaderni di archeologia nelle Marche 13, Urbino, 15 – 64.
- Luni, M., 2013, La Grecità adriatica riscoperta, *L'indagine e la rima: Scritti per Lorenzo Braccesi*, *Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente*; 30, 918 – 930.
- Majnarić-Pandžić, Nives, 1998, Keltsko latenska kultura mlađeg željeznog doba u sjevernoj Hrvatskoj i druge jadranske kulture starijeg željeznog doba, u : N. Majnarić-Pandžić - S. Dimitrijević - T. Težak-Gregl, *Prapovijest*, Zagreb, 221-358.
- Malnati, L., 2000, L'età del ferro nel bacino centro-settentrionale dell' Adriatico, *Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente* 12, 65 - 87.
- Malnati, L. - Manfredi, V. M., 1991, *Gli Etruschi in Val Padana*, Milano: Il Saggiatore.
- Marić, Z., 2000, Helenistički uticaji na ilirsko pleme Daorse, *Godišnjak ANUBiH, knjiga 31, Centar za balkanološka istraživanja*, knjiga 29, 37 - 52.
- Marić, Z. - Kirigin, B. 1991, Bradavičasti helenistički kantharosi iz Daorsona (Ošanići kod Stoca), *Zbornik radova posvećen akademiku Alojzu Bencu*, ur. B. Čović, Sarajevo, 177 – 184.
- Marijan, Boško, 2001, Željezo doba na južnojadranskom području (istočna Hercegovina, južna Dalmacija), *VAHĐ* 93, 7 – 221.
- Marjanović, Damir - Primorac, Dragan - Mesihović, Salmedin. 2019, *Preci u nama. Genetičko blago Bosne i Hercegovine*, Mladinska knjiga, Sarajevo.
- Mansuelli, G., 1965, Contributo allo studio dell'urbanistica di Marzabotto, *La Parola del Passato* 20, 314–325.
- Marohnić, J., 2012, *Stanovnici polisa srednjeg Jadrana od 4. do 1. st. pr. Kr.*, doktorska disertacija, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.

- Marohnić, J. 2016, Dodonske pločice kao izvor za farsku povijest, *Međunarodni znanstveni skup Faros i Starigradsko polje* 7. – 8. rujna 2016. (*knjižica sažetaka*), Stari Grad, 10.
- Marović, I., 1956, Arheološka istraživanja u okolici Dubrovnika, *Analiz Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku*, No. 4-5, 9-30.
- Mastrocinque, A., 1988, Da Cnido a Corcira Melaina: uno studio sulle fondazioni greche in Adriatico, *Pubblicazioni del Dipartimento di Storia della Civiltà Europe* 4, Trento: Università degli Studi di Trento.
- Mayer, Anton, 1957, *Die Sprache der alten Illyrier, Bd. 1: Einleitung; Wörterbuch der illyrischen Sprachreste*, (Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung XV), Beč.
- Mayer, Anton, 1959, *Die Sprache der alten Illyrier, Bd. 2: Etymologisches Wörterbuch des Illyrischen Grammatik der Illyrischen Sprache XVI*), Beč.
- Meritt, D., Benjamin – Traill, John, 1974, *Inscriptions. The Athenian Councillors*, The Athenian Agora, Volume XV, The American School of Classical studies at Athens, Princeton.
- Mesihović, Salmedin, *Autarijati*, Sarajevo (u rukopisu). Dopunjena verzija magistarskog rada : *Problem kulturne i narodnosne zajednice Autarijata*, Zagreb, 2007.
- Mesihović, Salmedin, *Desitijati*, Sarajevo (u rukopisu). Dopunjena verzija doktorske disertacije : *Desitijati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba*, Zagreb, 2007a.
- Mesihović, Salmedin, ANTIQVI HOMINES BOSNAE, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2011. (AHB)
- Mesihović, Salmedin, *Rimski vuk i ilirska zmija. Posljednja borba*, izdavač Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2011a.
- Mesihović, Salmedin, Plinijevske peregrinske civitates na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, Vol. 104, Split, 2011b, 55 – 78.
- Mesihović, Salmedin, Ime ilirskog naroda Desitijata, *Prilozi* 40, Institut za istoriju u Sarajevu, 2011c, 11 – 22.
- Mesihović, Salmedin, PROCONSVLES, LEGATI ET PRAESIDES. *Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2014.
- Mesihović, Salmedin, Ilirike, autorsko izdanje, Sarajevo, 2014a.
- Mesihović, Salmedin, Baton – prilozi istraživanju naše ilirske i antičke baštine, *Zbornik za zaštitu, proučavanje i promociju kulturno – historijskog naslijeđa Gradina*, Zenica, 2014b, 21 – 136.
- Mesihović, Salmedin, *Historija Autarijata*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2014c.
- Mesihović, Salmedin, Bitka za Ilirik, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS, Sarajevo, 2018.
- Mesihović, Salmedin, Iliri. Postanci, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS i O. D. FONT, Sarajevo, 2021.
- Mesihović, Salmedin, 2023, *Tajna natpisa br. 46417*, izdavač : autor, Sarajevo.
- Mesihović, Salmedin, 2023a, *Priče iz Ilirije. Autarijati i Ardijski*, izdavač : autor, Sarajevo.
- Mesihović, Salmedin - Šaćić, Amra, *Historija Ilira*, Univerzitet u Sarajevu, 2015.
- Mesihović, Salmedin - Šaćić, Amra - Edin Veletovac. *Magični svijet Ilira – Historija zaboranljene civilizacije*, izdavač : Mladinska knjiga Sarajevo, 2021.
- Migotti, B., 1986, Grčka helenistička keramika iz Starog Grada na Hvaru, *VAMZ* 19, 147 – 179.

- Mihovilić, Kristina, 1986, *Histri i Etrurščani – Histri ed Etruschi*, Monografije i katalozi Arheološkog muzeja Istre u Puli 2, Pula : Arheološki muzej Istre.
- Mihovilić, Kristina, 1988, *Histri i Etrurščani – Histrians and Etruscans*, Monografije i katalozi Arheološkog muzeja Istre u Puli 5, Pula : Arheološki muzej Istre.
- Mihovilić, Kristina, 2004, Ceramica greca in Istria, *I Greci in Adriatico* 2, ed. L. Braccesi, M. Luni, Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente 18, Roma, 101 – 106.
- Mihovilić, Kristina, 2013, *Histri u Istri: želježno doba Istre/ Gli Istri in Istria: l'età del ferro in Istria/ The Histri in Istria: the Iron Age in Istria*, Monografije i katalozi: Arheološki muzej Istre u Puli 23, Pula: Arheološki muzej Istre.
- Milićević Bradač, M., 2007, Die Griechen in Kroatien, *Kroatien in der Antike*, ed. M. Sanader, Mainz-am-Rhein, 37-60.
- Miše, M., 2012, Trgovački kontakti dvaju jadranskih obala krajem 4. i u 3. st. pr. Kr. na primjeru slikane keramike, *Histria Antiqua* 21, 231 - 240.
- Morel, J.-P., 2001, Les Grecs entre l'Adriatique et la Tyrrhénienne, *Anemos* 2, 53 – 77.
- Naso, Alessandro (ed), 2017, *Etruscology*, Berlin, Boston: De Gruyter.
- Negrioli, A., 1927, Comacchio Vasto sepolcreto etrusco scoperto in Valle Trebba, *Notizie degli Scavi di Antichità*, 143–198.
- Немировский А. И., 1983, *Этруски. От мифа к истории.* — М.: Наука, Главная редакция восточной литературы.
- Niebuhr, Marcus Tod, 1948, *A Selection of Greek Historical Inscriptions : From 403 to 323 BC*, Oxford : Clarendon Press.
- Nicolanci, M., 1970, O kontroverzi Lissos – Issa, *Adriatica praehistorica et antiqua: zbornik radova posvećen Grgi Novaku*, eds. V. Miroslavljević, D. Rendić-Miočević, M. Suić, Zagreb, 377 – 384.
- Nicolanci, M., 1973, Arhaiski import u Dalmaciji, *VAHD* 68, 89 – 115.
- Nicolanci, M., 1976, Jadranski Grci kao periferija Helenskog svijeta, *IX. kongres arheologija Jugoslavije, Zadar 1972.*, ed. Š. Batović, Materijali 12, Zadar, 149 – 168.
- Nicolanci, M., 1989, O Liburnu Joniju, *VAHD* 82, 13 - 31.
- Nicolanci, M., 1989a, Paros, Pityeia i Anchiale u jadranskoj Iliridi, *VAHD* 82, 35 – 62.
- Nicolanci, M., 1989b, Iris Illyrica, *VAHD* 82, 63 - 78.
- Nicolanci, M., 1989c, Crna Korkira i poluotok Pelješac, *VAHD* 82, 81 - 98.
- Nicolanci, M., 1989d, Crna Korkira i Agatarhid s Knida, *VAHD* 82, 197 – 199.
- Novak, G., 1939, Šta su nazivali Jadranskim morem Herodot i Hekataios, *Izvestija na Bulgarskoto istoričesko društvo* 16-17, 338 – 341.
- Novak, Grga, 1961, Stari Grci na Jadranskom moru. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 322, 145 – 221.
- Novak, Grga, 1965, Questiones Epidauritanae, *Radovi JAZU* 339, 97-121.
- Novak, Grga, 1966, Povijest Dubrovnika od najstarijih vremena do početka VII stoljeća (do propasti Epidauruma), *Povijest Dubrovnika I dio, Prilog Analima historijskog instituta u Dubrovniku sv. X-XI*, Historijski institut Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 3 – 84.

- Novak, Grga, 2004, *Prošlost Dalmacije I, Od najstarijih vremena do Kandijskog rata*, Zagreb 1944 i novo izd. Slobodne Dalmacije, 2004, Split.
- Pallotino, Massimo, 1963, *Etruscologia*, Milano.
- Pallotino, Massimo, 1971, *Civiltà artistica etrusco-italica*, Firenze.
- Pallotino, Massimo, 1984, *Storia della prima Italia*, Rusconi.
- Pallotino Massimo, 2002, *Etruscologia*, Milano : Editore Ulrico Hoepli (7th edition).
- Pallotino Massimo, 2008, *Etrurščani. Etruskologija*, (prema sedmom, obnovljenom italijanskom izdanju), preveli Marko Kovačić – Tereza Begović, ed. Bruna Kuntić-Makvić, Zagreb : Svitava.
- Pamić, I. - Visonà, P., 2019, A rare bronze coin of Issa from Grad, Nakovana (Pelješac Peninsula), *V.A.H.D.* 112, 57 – 70.
- Pandolfini, M – Prosdocimi, A., 1990, *Alfabetari e insegnamento della scrittura in Etruria e nell'Italia antica*, Olschki.
- Parazoglu, Fanula. Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, *ANU BiH, Djela, XXX, CBI 1*, 1969.
- Parica, M., 2021, *Prapovijesne maritimne konstrukcije Dalmacije i Kvarnera*, Zadar: Sveučilište u Zadru.
- Parović-Pešikan, Maja, 1960, О карактеру грчког материјала на Гласинцу и путевима његовог продирања, *Starinar, nova serija XI*, 21 – 45.
- Parović-Pešikan, Maja, 2001, Grčka importovana keramika iz Ulcinja, *Vestigatio vetustatis: Aleksandrini Cermanović-Kuzmanović od projatelja, saradnika i učenika*, ed. M. Lazić, Centar za Arheološka Istraživanja 20, Beograd, 335 – 368.
- Pettena, G. 2002, *Gli Etruschi e il mare*, Turin.
- Pezzella, Salvatore, 1989, *Gli Etruschi: testimonianze di civiltà*, Firenze, Orior, 1989.
- Pfiffig, Ambros, J., 1961, Osservazioni sui nomi veneti nelle iscrizioni etrusche di Spina, *Studi Etruschi* 29, 327–329.
- Pic, R., 1994, Spina: une cité gréco-étrusque engloutie, *Archéologia* 297, 16-23.
- Poklečki Stošić, Jasminka (ur.), 2010, *Antički Grci na tlu Hrvatske (katalog izložbe: 14. listopada – 12. prosinca 2010.)*, Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2010.
- Potrebica, H., 2004, *Veze Egeje i Panonije tijekom starijeg željeznog doba*, doktorska disertacija, Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
- Prayon, Friedhelm, 2009, *Gli Etruschi*, Bologna, Il Mulino.
- Prendi F. -. Zheku, K., 1986, Considerations sur le developpement urbain de Lissus (fin du IVe –Ier siecle av. n. ère), *Iliria* 16, 1, 57 - 66.
- Radimsky Vjenceslav (Vaclav), 1893, Nekropola na Jezerinama u Pritoci kod Bišća, *GZM, god. V, sv. 1*, 37 - 92+Tbl. I; *sv. 2*, 237 - 308+Tbl. I - XXV; *sv. 3*, 369 - 466+Tbl. XXVI - XXVIII i XXXII - L; *sv. 4*, 575 - 636+Tbl. XXIX – XXXII.
- Rallo, Antonia (ed.), 1989, *Le donne in Etruria*, L'Erma di Bretschneider.
- Rapanić, Željko, (ur.) 1988, *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području, znanstveni skup održan u Dubrovniku 1-4. X. 1984., Izdanja HAD-a* 12.

- Raviola, F., 1999, Atene in Occidente e Atene in Adriatico, *La Dalmazia e l'altra sponda: problemi di archaeologia adriatica*, eds. L. Braccesi, S. Graciotti, Atti del Convegno in memoria di Massimiliano Pavan, Firenze, 41 – 70.
- Rendić-Miočević, Duje, 1948, Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije, *VAHĐ* LII/193, 1-67.
- Rendić-Miočević, D., 1950, Prilozi etnografiji i topografiji naše obale u staro doba (II): Pseudo-Skylakov Καταρβάτης ποταμός i Južna granica Liburnije, *Historijski zbornik* 3 221 - 232.
- Rendić-Miočević, Duje, 1965, Ilirske onomastičke studije (II). Imena Firmus, Valens, Maximus u procesu romanizacije ilirskog onomastika, *Živa antika*, XIII-XIV, Skopje, 101-110.
- Rendić-Miočević, D., 1973, Isejska naseobina u Lumbardi (Korčula) u svjetlu novih istraživanja, *VAHĐ* 68, 133 – 141.
- Rendić-Miočević, A., 1979, O jednoj glavi "Kourosa" iz Dubrovnika, *VAMZ* 12/13, 181 – 202.
- Rendić-Miočević, D., 1980, O knidskoj kolonizaciji Korčule, *Diadora* 9, 229 - 250.
- Rendić-Miočević, D., 1989, Helenistički zlatni nakit iz ilirsko-grčke i rimske nekropole u Budvi, *LAS*, Split, 191 - 225.
- Rendić-Miočević, D., 1989a, Ἰόνιος "τὸ γένος Ἰλλυρίους" i novci grčko ilirskih kovnica na Jadranu, *LAS*, Split, 245 - 259.
- Reusser, C., 2002, Vasen für Etrurien: Verbreitung und Funktionen attischer Keramik im Etrurien des 6 Und 5 Jahrhunderts vor Christus, AKANTHUS Verlag für Archäologie, Switzerland.
- Reusser, Christoph, 2024, Briquetage in early Hellenistic Etruscan Spina (Ferrara, Italy), *Quaternary Science Reviews* 331, 1- 11.
- Reusser, C. - Mohr, M. - Cabras, V. – Cappuccini, L. - Mächler, C., 2011, Ausgrabungen und Forschungen in der etruskischen Stadt Spina (Provinz Ferrara) 2007-2009, *Antike Kunst* 54, 105 – 126.
- Rhodes John Peter – Osborne, Robin, eds, 2003, *Greek Historical Inscriptions:404-323*, Oxford University Press.
- Ridgway David, 2000, *The World of the Early Etruscans*, Göteborgs Universitet: The Félix Neubergh Lecture.
- Robert, Jean-Noël, 2004, *Les Étrusques*, Belles Lettres, 2004.
- Robino, M. T., 2000, Tipologia e cronologia delle brocche alto adriatiche nelle necropoli di Adria. *Adriatico tra IV e III sec. a.C.: vasi alto adriatici tra Piceno, Spina e Adria*, ed. M. Landolfi, Atti del convegno di studi, Ancona, 20 - 21 giugno 1997, Roma, 71 – 96.
- Rossignoli, B., 2004, *L'Adriatico greco: Culti e miti minori*, ADPIAS: Itinerari archeologici del Museo della Città; 1, Roma: L'Erma di Bretschneider.
- Sassatelli, G., 1981, Graffiti alfabetici e contrassegni nel villanoviano bolognese. Nuovi dati sulla diffusione dell'alfabeto in Etruria Padana, *Emilia preromana*, 147–255.
- Sassatelli, Giuseppe, 1990, La situazione in Etruria Padana, u: *Crise et transformation des sociétés archaïques de l'Italie antique au Ve siècle av. J.-C. Table Ronde, Rome 19-21 novembre 1987*, ed. École Française de Rome, Collection de l'Ecole Française de Rome, 137, Rim, 51 - 100.
- Sassatelli, G., 1991, Nuovi dati epigrafici da Marzabotto e il ruolo delle comunità locali nella, *Archeologia Classica* 43, 693–715.

Sassatelli, G., 1993, La funzione economica e produttiva: merci, scambi, artigianato, u: *Spina. Storia di una città tra Greci ed Etruschi*, eds. F. Berti i P. G. Guzzo, Ferrara, 179 – 217.

Sassatelli, G., 2004, Gli Etruschi di Spina e la pirateria adriatica, *La pirateria nell'Adriatico antico (Venezia, 7-8 marzo 2002)*, (cur.) L. Braccisi, *Hesperia 19 : Studi sulla grecità di Occidente*, 19, Roma : L'Erma di Bretschneider, 21 – 30.

Sassatelli, G., 2009, Tuscorum Ager. Comunità etrusche fra Enza e Ongina, u: *Storia di Parma: Parma romana, vol. II*, ed. D. Vera, Parma, 111 - 145.

Sassatelli, Giuseppe, 2010, Atene e l'Etruria padana, *Dal Mediterraneo all'Europa Conversazioni adriatiche, Hesperia*, 25, Braccisi, Lorenzo – Govi, Elisabetta, (cur.), Roma : L'Erma di Bretschneider, 153-171.

Sassatelli, G. – Govi, E. (cur.), 2005, *Culti, forma urbana e artigianato a Marzabotto: Nuove prospettive di ricerca: Atti del Convegno di studi*, Bologna.

Sassatelli, Giuseppe – Govi, Elisabetta, 2013, Etruria on the Po and the Adriatic Sea, *The Etruscan World*, Turfa, Jean MacIntosh (ed.), London: Routledge, 281 – 300.

Sekunda, N. V., 1992, Athenian Demography and Military Strength 338-322 BC, *The Annual of the British School at Athens*, Vol. 87, 311-355.

Shipley, Lucy, 2017, *The Etruscans: Lost Civilizations*, London: Reaktion Books.

Sinclair Bell - Carpino A. Alexandra (eds), 2016, *A Companion to the Etruscans*, Oxford; Chichester; Malden, MA: Wiley Blackwell.

Smith, C., 2014, *The Etruscans: a very short introduction* , Oxford: Oxford University Press.

Smith, William,⁹⁵ 1849, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology*, Vol. I – III, London : Taylor, Walton, and Maberly, Upper Gower Street and Ivy Lane, Paternoster Row : John Murray, Albemarle Street.

⁹⁵William Smith (20. V. 1813. – 7. X.1893. god.) je bio britanski leksikograf koji je najzaslužniji za objavljivanje niza epohalnih leksikografskih rječnika koji su se bavili baštinom klasične grčko – rimske civilizacije:

1. Prvo je 1842. god. objavljen „A Dictionary of Greek and Roman Antiquities“. Drugo veće i poboljšano izdanje je iz 1848, a i kasnije izlazio u editiranim izdanjima sve do 1890. Veći dio ovoga rječnika za grčke i rimske starine je sam William Smith napisao.
2. Zatim je 1849. slijedio „Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology“ u tri volumena. Ustvari ovo djelo je originalno objavljeno 1844. pod nešto drugačijim naslovom. Uz urednika W.Smitha u stvaranju ovoga rječnika grčke i rimske biografije i mitologije je učestvovalo još 35 autora (učenjaka klasične civilizacije) članaka, natuknica i definicija.
3. I na kraju „Dictionary of Greek and Roman Geography“. Prvi tom rječnika za grčku i rimsku geografiju je izašao 1854, a drugi tom 1857. god. Uz urednika W.Smitha u stvaranju ovoga rječnika grčke i rimske geografije je učestvovalo još 17 autora (učenjaka klasične civilizacije) članaka, natuknica i definicija.

Iako su na ovim leksikografskim rječnicima radili i mnogi drugi učenjaci, u bibliografiji, natuknicama u glavnom tekstu i fusnotama ovoga djela oni se navode kao Smith, W. godina izdanja, tom, broj stranice. Stvarni autor citiranog članka ili natuknice se uvijek nalazi u inicijalima na kraju članka u konkretno korištenim rječnicima. U slučaju da iza članka/natuknice nema inicijala autora, onda je članak/natuknica napisan od Editor/urednika = Smith, 1867:I, vi : „The Articles which have no initials attached to them are written by the Editor“.

William Smith je zaslužan i za objavljivanje nekoliko školskih rječnika, zatim seriju „Principia“ za učenje starogrčkog i latinskog jezika, „Student's Manuals of History and Literature“, „Latin–English Dictionary

- Smith, William, 1854, *Dictionary of Greek and Roman Geography, Volume I*, London : Walton and Maberly, Upper Gower Street and Ivy Lane, Paternoster Row: John Murray, Albemarle Street.
- Smith, William, 1857, *Dictionary of Greek and Roman Geography, Volume II*, London : Walton and Maberly, Upper Gower Street and Ivy Lane, Paternoster Row: John Murray, Albemarle Street.
- Smith, William, 1867, *Dictionary of Greek and Roman Biography and Mythology, Vol. I – III*, Boston : Little, Brown and Company.
- Suić, M., 1953, Gdje se nalazilo jezero iz 24. poglavlja Pseudo Skilakova Peripla?, *GZM* 8, 111 – 29.
- Suić, M., 1955, Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplusu, *Rad JAZU, knjiga 306*, 121 – 185.
- Suić, M., 2003, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb: Golden marketing.
- Spivey, Nigel, 1997, *Etruscan Art*, New York: Thames and Hudson.
- Staccioli, Romolo Augusto, 2006, *Gli Etruschi. Un popolo tra mito e realtà*, Roma, Newton Compton Editori.
- Steiner, Dorothea, 2004, *Jenseitsreise und Unterwelt bei den Etruskern. Untersuchung zur Ikonographie und Bedeutung*, Monaco, Herbert Utz Verlag.
- Stipčević, A., 1967, Bibliographia Illyrica, *Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine VI, Centar za balkanološka ispitivanja 3*, Sarajevo.
- Stipčević, A. 1974, Bibliographia Illyrica (Supplementum 1967–1972), *Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine XXII, Centar za balkanološka ispitivanja 5*, Sarajevo.
- Stipčević, Aleksandar, *Iliri, povijest, život, kultura*, I izdanje (1974); II dopunjeno izdanje (1989); III izdanje (1991), Zagreb.
- Stipčević, A. 1977, Bibliografija o antičkoj arheologiji u Jugoslaviji, *Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine XXVI, CBI 7*, Sarajevo.
- Stipčević, A. 1978, Bibliographia Illyrica (Supplementum 1973–1977), *Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine XLII, Centar za balkanološka ispitivanja 8*, Sarajevo.
- Stipčević, Aleksandar, 1981, Kulni simboli kod Ilira – građa i prilozi sistematizaciji- *Centar za balkanološka ispitivanja, knjiga 10, ANU BiH, Posebna izdanja, knjiga LIV*, Sarajevo.
- Stipčević, A. 1984 Bibliographia Illyrica (Supplementum 1978–1982), *Posebna izdanja ANUBiH LXXVI, Centar za balkanološka ispitivanja 12*, Sarajevo.
- Swaddling, Judith – Perkins, Philip, 2009, *Etruscan by Definition: The Culture, Regional, and Personal Identity of the Etruscans: Papers in Honor of Sybille Haynes*, London: British Museum.
- Šašel Kos, M., 2015, Corcyra in Strabo's Geography, *Prospettive Corciresi*, eds. C. Antonetti, E. Cavalli, Pisa, 1 – 31.
- Šešelj, L., 2009, *Promunturium Diomedis: Svetište na rtu Ploča i jadranska pomorska trgovina u helenističkom razdoblju*, doktorska disertacija, Zadar: Sveučilište u Zadru.

based upon the works of Forcellini and Freund“ (završeno 1855. god.), „Dictionary of the Bible“ (1860–1865), „Dictionary of Christian Antiquities“ (1875–1880), „Dictionary of Christian Biography“ (1877–1887), „The Atlas“ (1875).

- Šešelj, L., 2021, Budva i helenizam na Jadranu: keramika kao indikator trgovačkih veza, *Antička Budva: Zbornik radova s međunarodnog multidisciplinarnog naučnog simpozijuma po pozivu održanog u Budvi 28 – 30. novembra 2018. godine*, ed. D. Medin, Budva, 126 – 155.
- Šešelj, L. - Ilkić, M., 2015, Maritime trade in the Pre-Roman Period in the Eastern Adriatic: a preliminary report on a ceramic and numismatic evidence in Liburnia, *AdriAtlas et l'histoire de l'espace adriatique du VIe s. a.C. au VIIIe s. p.C. Actes du colloque international de Rome (4-6 novembre 2013)*, eds. Y. Marion i F. Tassaux, Ausonius Scripta Antiqua 79, Bordeaux, 419 – 433.
- Uggeri, G., 2009, Spina: polis hellenis (ps. – Scyl. 17), u: *Etruria e Italia preromana: Studi in onore di Giovannangelo Camporeale*, ed. S. Bruni, Pisa- Rim, 893 – 898.
- Uggeri, P. – Uggeri, G., 1971, Nuovi alfabetari dall'Etruria Padana, *Studi Etruschi* 39, 431–438.
- Uggeri, P. – Uggeri, G., 1973, Spina: risultati degli scavi nell'abitato, *Musei Ferraresi* 3, 162–173.
- Uggeri, G. i S. Uggeri Patitucci, 1974, Topografia e urbanistica di Spina, *StEtr* 42, 69 – 97.
- Uggeri P. – Uggeri, G., 1976, Spina, *Studi Etruschi* 44, 402–406.
- Uggeri, P. - Uggeri G., 1978, Spina. Rivista di Epigrafia etrusca, *Studi Etruschi* 46, 288–323.
- Tomasović, M., 2016, Grčki i helenistički nalazi u makarskom priobalju, *Međunarodni znanstveni skup Faros i Starigradsko polje 7. – 8. rujna 2016. (knjižica sažetaka)*, ed. A. Devlahović, Stari Grad, 19.
- Ugarković M. - Waldner, A., 2021, Tragom lončarije: kulturne interakcije helenističke Budve, *Antička Budva: Zbornik radova s međunarodnog multidisciplinarnog naučnog simpozijuma po pozivu održanog u Budvi 28 – 30. novembra 2018. godine*, ed. D. Medin, Budva, 154 – 177.
- Vallet, G., 1950, Athènes et l'Adriatique, *MEFR* 62, 33 - 52.
- Van Compernelle, R., 1953, La date de la fondation d'Apollonie d'Illyrie, *L'Antiquité Classique* 22, 1, 50 – 64.
- Vasić, R., 1992, An Etruscan bone box from south-west Serbia and the problem of Late archaic imports in the central Balkan area, *AV* 43, 1, 53 – 66.
- Vasilj, S., 2003, Novčić Fokide s gradine u Ošanićima kod Stoca, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 45, 1 – 5.
- Veronese, E., 2003, I Focci e l'Adriatico. Quali tracce archeologiche?, *Hesperia: Studi sulla grecità di Occidente* 17, 183 – 191.
- Vesco, Clotilde, 1985, *Cucina etrusca. 2685 anni dopo*, Firenze, Vallecchi Editore.
- Visković, Eduard – Ugarković, Marina – Tončinić, Domagoj, 2022, *Hvarski arhipelag i arheologija dalmatinskih otoka : od dinamične prošlosti do kulturnog turizma*, Znanstveni skup Hvar, 8-11. X. 2019, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva Vol. 34, Zagreb.
- Visonà, P., 2017, Rethinking the coinage of Issa, a Greek island polity, *VAHD* 110 – 111, 193 – 232.
- Vitali, D., 1993, *I Celti da Rimini al Po*, Ghigi, Italy.
- Vitali, D., 1998, I Celti e Spina, *Spina e il delta padano. Riflessioni sul catalogo e sulla mostra ferrarese*, (cur. Rebecchi F.), L'Erma di Bretschneider, Rome, 253–274.
- Vlassopoulos, K., 2013, *Greeks and barbarians*, Cambridge - New York: Cambridge University Press.
- Thouillier, Jean-Paul, 1985, *Les Jeux athlétiques dans la civilisation étrusque*, École Française de Rome.
- Thouillier, Jean-Paul, 1993, *Gli Etruschi. Il mistero svelato*, Electa Gallimard.

- Thuillier, Jean-Paul, 2008, *Gli Etruschi. La prima civiltà italiana*, Torino, Lindau srl.
- Timofejeva N.K., 1989, *Mitologija i religija Etruraca*, Beograd : Biblioteka „Emera“.
- Torelli, Mario, 2000, *Gi Etruschi*, Milano, Bompiani.
- Torelli, Mario, (ed.), 2001, *The Etruscans*. London.
- Torelli, Mario, 2003, *Storia degli Etruschi*, Bari, Laterza.
- Torelli, Mario - Pianu, Giampiero, 1985, *L'arte degli Etruschi*, Rome - Bari, Editori Laterza.
- Tori, L., 2006, I Celti tra Rimini e Spina, *Per un bilancio critic. Ante Quem*, Bologna, 159–189.
- Tsetskhladze, R. G., 2006, *Revisiting Ancient Greek Colonisation*, GCI, Leiden-Boston, xxiii – lxxxiii.
- Turfa, Jean MacIntosh (ed.), 2013, *The Etruscan World*. London: Routledge.
- Залесский Н. Н., 1959, *Этрусски в Северной Италии*. — Л.: Издательство ЛГУ.
- Westlake, H.D., 2006, Dion and Timoleon, *The Fourth Century b.c., vol. VI, 2ed, The Cambridge Ancient History*, Lewis, D.M.- Boardman J. – Hornblower S. – Ostwald M. (eds.), Cambridge University Press, 693 – 722.
- Wilkes, J. J. *History of the provinces of the Roman Empire, Dalmatia*, University of Birmingham, London, 1969.
- Wilkes, J. J., 1992, *The Illyrians*, Blackwell Publishers, Oxford, UK, and Cambridge, MA.
- Wilkes, J. J. *Iliri*, Split, 2001.
- Will, Edouard, 2006, The Succession to Alexander, *The Hellenistic World, Part I, Vol. VII, 2ed, The Cambridge Ancient History*, Walbank F.W. – Astin A.E. – Frederiksen M.W. – Ogilvie R.M. (eds.), Cambridge University Press, 23 – 61.
- Woodhead, A. G., 1970, The ‘Adriatic Empire’ of Dionysius I of Syracuse, *Klio* 52, 503 – 512.
- Zamboni, Lorenzo - Buoić, Carla, 2016, *Le officine mutevoli : Analisi spaziale e riesame delle evidenze produttive nel porto adriatico di Spina (VI-III sec. a.C.)*, *British School at Rome*.
- Zaninović, M., 2004, Antički Grci na hrvatskoj obali, *ARR* 14, 1 – 57.
- Zaninović, M., 2005, Apsorus i Crexa na jadranskom putu, *Senjski zbornik: prilozi za geografiju, etnologiju, gospodarstvo, povijest i kulturu* 32, 1, 5 – 22.

Biografija sa bibliografijom autora

Salmedin Mesihović rođen je 5. IV. 1975. godine u Sarajevu gdje je završio osnovnu školu i gimnaziju. U akademskoj 1995/1996. godini upisuje studij historije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, na kojem je i diplomirao u oktobru 1999. god., na temu "Glasinačka kultura". Od aprila 2000. god. zaposlen je na istom Odsjeku kao asistent. Poslijediplomski studij iz arheologije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu upisao je krajem 2001. god., i magistrirao na temu "Problem kulturne i etničke zajednice Autarijata" 7. VI. 2004. godine u Zagrebu. Naredne 2005. godine nastavio je školovanje na jednogodišnjem doktorskom studiju iz stare povijesti na Odsjeku za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Doktorirao je na temi "Dezitivati: kulturna i narodnosno-politička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba" 30. I. 2007. godine u Zagrebu. U martu 2009. godine izabran je u zvanje docenta na oblasti stari vijek na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, a u septembru 2013. godine izabran je u zvanje vanrednog profesora za istu oblast. U zvanje redovnog profesora za nastavne predmete iz drevnih civilizacija, klasične civilizacije i ilirskih studija prof. dr. sc. Mesihović Salmedin izabran je 2. VII. 2019. godine.

U dosadašnjem naučno-istraživačkom radu Salmedin Mesihović je objavio sljedeće knjige: 1. ANTIQVI HOMINES BOSNAE. 2. Revolucije stare Helade i Rimske Republike. 3. Rimski vuk i ilirska zmija. Posljednja borba. 4. Progresivizam. 5. Popratna djela. Sabrani članci, opservacije, 34 komentara. 6. Zemlje antičkog Ilirika prije i poslije Milanskog edikta, koautorstvo. 7. Historija Autarijata. 8. PROCONSVLES, LEGATI ET PRAESIDES. Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije. 9. Ilirike. 10. ORBIS ROMANVS (Udžbenik za historiju klasične rimske civilizacije). 11. Filipike. 12. Historija Ilira, koautorstvo sa Amrom Šaćić. 13. Helenske apoikije u Italiji i Siciliji. 14. Liberalna frakcija rimskog nobiliteta – Gaj Lelije i Scipion Emilijan. 15. Tito i mi – jučer, danas, sutra, koautorstvo. 16. Drugo izdanje knjige "Tito i mi – jučer, danas, sutra", koautorstvo. 17. Helenske apoikije u Italiji i Siciliji, II (printano) izdanje. 18. Liberalna frakcija rimskog nobiliteta – Gaj Lelije i Scipion Emilijan, II (printano) izdanje. 19. Geneza zla. Agrarna kriza: ekonomski i socijalni pad Republike. 20. Hrestomatija. Origines. Izbor iz izvorne građe o nastanku rimskog svijeta. 21. Bitka za Ilirik. 22. Kraljevstvo pobunjenih robova. 23. Epizoda iz povijesti montiranih sudskih i političkih procesa – Progon braće Publija i Lucija Kornelija Scipiona. 24. Publije Mucije Skevola. Jurista, revolucionar, historičar. 25. Preci u nama. Genetičko blago Bosne i Hercegovine. Koautorstvo sa Damirom Marjanovićem i Draganom Primorcem. 26. CORNELIA AFRICANA MINOR, FILIA SCIPIONIS ET MATER GRACCHORVM. Prilog izučavanju revolucionarne uloge žena u politici klasične civilizacije. 27. LEX SEMPRONIA AGRARIA. Prilog historiji revolucionarnog zakonodavstva. 28. Kako se kalio revolucionar. 29. Historijsko daleko zrcalo. 30. Tajna drevnog svijeta: Paladij / The secret of ancient world: Palladium. 31. Izvori o Troji, Ilionu, Wilusi. 32. Prva dalmatinska i Druga dalmatinska kohorta. 33. RIMLJANI – život, naslijeđe, sjećanje. 34. ORIGINES – Nastanak rimskog svijeta. 35. PRINCIPAT – Vlast "Prvog građanina". 36. DOMINAT – Vlast gospodara. 37. PRVA REPUBLIKA. 38. ILIRI – Postanci. 39. Ratni zločini u teoriji i praksi antičkog perioda. Hanibal, ratni zločinac? 40. Atena i Pelazgi. 41. Princepsi peregrinskih civitates provincije Gornji Ilirik / Dalmacije – Principes of civitates peregrinae in province Illyricum Superior / Dalmatia. 42. Magični svijet Ilira – Historija zaboravljene civilizacije, koautorstvo sa Amrom Šaćić Beća i Edinom Veletovcem. 43. FONTES. Izvori za historiju rimskog svijeta, koautorstvo sa Dženanom Kahrman i Fadilom Hadžiabdićem. 44. Pjesme planina i mora. Kraljevi zmijskog prijestolja. 45. Scipionovsko stoljeće. Hrestomatija izabranih vrela. 46. Rimski grad na sarajevskom polju. Hrestomatija. 47. Priče iz Ilirije. Autarijati i Ardijejci. 48. Tragovi Batona. Vrela za historiju Velikog Ilirskog ustanka. 49. Tajna natpisa br. 46417. 50. Primjeri organizirane i protestne akcije ženske solidarnosti u Rimskoj Republici. 51. Zašto i kako ubiti tiranina? 52. Drevni grad u središnjoj Bosni.

53. Tragovi desitijatskog grada u Sarajevu. 54. Prahistorija i antika prostora Starog Grada Sarajevo: arheološko-historijska sinteza. 55. Parthenska specifičnost. 56. Augustov „Fahrenheit 451“.

U dosadašnjem naučno-istraživačkom radu Salmedin Mesihović je objavio sljedeće znanstvene studije i članke: 1. BiH kroz prizmu historijskog razvitka religijske misli. 2. Kontroverze u zamisli Apsoluta. 3. Zapad – Realnost i ideja. 4. Rimski vuk i kineski zmaj. Kinesko izaslanstvo Augustu? 5. Kritika suvremenih ideologija. 6. Maes, zvan i Titianos na putu u Hansku Kinu. 7. Rimsko izaslanstvo Hanskoj Kini. 8. Prapovijesne i protohistorijske gradine Sarajeva. 9. INSCRIPTIONES LATINARVM SARAIEVONENSIS (sa kraćim pregledom naseobinske kulture u antičko doba) – doprinos historiji sarajevskog područja u antičko doba. 10. Ovidije i Ilirik. 11. Prapovijesne i protohistorijske gradine Sarajeva. Značenje, istraženost i potencijali budućih istraživanja. 12. Baton Breučki – predaja i kazna. Prilozi antičkoj historiji sjeveroistočne Bosne. 13. Hajdučija na tlu rimskih ilirskih provincija. 14. Blagaj u arheološkim istraživanjima. 15. Katera. (Kasnoantička i ranosrednjovjekovna utvrda). 16. SVPPLEMENTVM REBELLIO ILLYRICI I – Germanikova Pounjska ofanziva. 17. CIVES COLONIAE RIS... – Likovi s antičkih epigrafskih spomenika rogatičko-romanijskog područja. 18. Prilozi antičkoj topografiji Bosne i Hercegovine – dva toponima sa šireg jajačkog područja. 19. Dezitijati u rimskoj armiji. 20. Značenje željeznih mačeva u procesu razvitka ljudske kulture. 21. Podjela provincije Ilirik. 22. RES PVBLICAE SCRIBONIANI. 23. Thallóczy und die Untersuchung der Bezeichnung “Bosna”. 24. Aevum Dolabellae – Dolabelino doba. 25. Bistuenska porodica sa natpisa *CIL* III, 12 768. 26. Problem ubiciranja Desneka. 27. Transformacija identiteta Dezitijata kroz proces romanizacije. 28. Ime ilirskog naroda Dezitijata. 29. Plinijevske peregrinske civitates na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. 30. Namjesnici provincije Gornji Ilirik / Dalmacije od 42. do 68. god. n. e. 31. HE[... ?]ASTEL [... ?] DAESITIATIVM. 32. Novootkriveni antički epigrafski spomenik iz Ljusine kod Bosanske Krupe. Koautorstvo sa mr. sc. Adnanom Kaljancem. 33. Antičko naselje uz Zimošnicu u Moštrima kod Visokog. 34. Baton – prilozi istraživanju naše ilirske i antičke baštine. 35. Votivna ara Jupitera Kapitolinskog. Koautorstvo sa Tarikom Silajdžićem. 36. Epigrafski spomenik iz Donje Šibenice kod Jajca. Koautorstvo sa Amrom Šaćić i Edinom Bujakom. 37. Gaj Blosije i uloga stoičke filozofske misli na političku djelatnost plebejskog tribuna Tiberija Sempronija Grakha i nastanak popularske platforme i pokreta. 38. Aristonik i Država Sunca. I. dio. 39. Familija Publija Kornelija Dolabele. 40. Pobuna panonske armije 14. god. n. e. 41. Aristonik i Država Sunca. II. dio. 42. Baton Dezitijatski, dezitijatska politika i vizija ustanka. 43. Helenističke protokomunističke utopističke ideje i filozofska učenja. 44. Predstave ilirskih *ethne* u *augusteu* u Afrodisiju. 45. Florov podatak o rudarstvu u središnjoj Bosni. 46. Ovid and Illyricum. 47. Otkrivanje homerovskog koda: Tersitov bijes. 48. Novi nalazi iz rimskog perioda u kakanjsko-vareškom području. Koautorstvo sa Samilom Beganović. 49. Troja između mitologije i dokumenata. 50. Novopronađeni epigrafski spomenik princepsa Mezeja u Jajcu. 51. Novi nalazi i perspektive arheoloških istraživanja urbanog i upravnog središta municipija *Aquae*. 52. Osi i Aravisci, Iliri? Na obalama Dunava. 53. Slučajevi Vistilije i Emilije Lepide, primjeri prožimanja seksa i visoke politike u ranom Principatu. 54. Arduba – “Visoki grad”. 55. Tragovi kraja Aqu(a)e, njene municipalne jedinice i antičkog načina života na sarajevskom području. 56. Historijat Odsjeka za historiju/History of the Department of History.

